

2020

Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні

СТАНДАРТИ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ, ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ В УКРАЇНІ (некримінальний аспект)

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

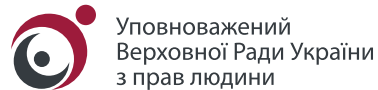

Уповноважений
Верховної Ради України
з прав людини

Центр політико-правових
реформ

Ця публікація розроблена та видана на запит Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Координатором проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з громадськими організаціями «Центр політико-правових реформ» та «Вектор прав людини».

Авторський колектив: Р. Куйбіда (редактор), В. Рибак (співавторка, інтерв'юерка), М. Середа (співавтор, аналіз та узагальнення даних), спостерігачі та інтерв'юери: В. Ільчишена, В. Нечаєв, Л. Олійник, В. Разік, Р. Сухоставець, Н. Хмелевська, В. Черватий.

Консультантка-рецензентка: А. Філіпішина

У цьому виданні представлені результати пілотного дослідження стану дотримання судами і органами опіки та піклування стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у справах некримінального характеру, яке було реалізоване у 2019 році. Висновки цього дослідження засновані на результатах інтерв'ювання суддів, присяжних, працівників органів опіки та піклування, адвокатів, моніторингу 109 судових засідань та засідань дорадчих органів опіки та піклування та аналізу 50 судових рішень у справах некримінального характеру, пов'язаних з правами або інтересами дитини. Дослідження спрямоване на виявлення ключових проблем у забезпеченні процедурних прав дитини (права на інформацію, права на висловлення своєї думки, права клопотати про призначення спеціального представника), а також проблем у реалізації позитивних обов'язків держави щодо дитини (створення комфортних умов перебування дитини під час здійснення правосуддя, обов'язок органу діяти швидко, можливість органу самостійно вживати заходи для захисту дитини, прийняття рішень у найкращих інтересах дитини) під час вирішення справ, які стосуються її інтересів. З цією метою була розроблена методологія, що була апробована в межах цього пілотного дослідження.

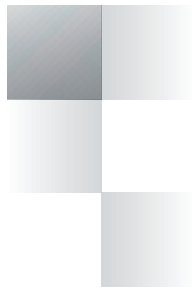
Усі права захищені. Зміст цієї публікації можна безкоштовно копіювати та використовувати за умови посилання на джерело інформації.

Погляди, думки, висновки та інша інформація, наведені у цьому документі, не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проектів ОБСЄ в Україні

© Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2020

© Центр політико-правових реформ, 2020

© Вектор прав людини, 2020

**СТАНДАРТИ ПРАВОСУДДЯ,
ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ,
ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ В УКРАЇНІ**
(некримінальний аспект)

2020

Громадянське суспільство – це унікальний провідник змін, який відіграє ключову роль у впровадженні реформ в Україні та здійснює громадський контроль за діяльністю влади на всіх рівнях, забезпечуючи її підзвітність. Упродовж останніх кількох років Координатор проектів ОБСЄ в Україні активно співпрацював із Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та з організаціями громадянського суспільства, щоб зміцнити їхню спроможність здійснювати моніторинг за дотриманням стандартів справедливого правосуддя згідно з найкращими міжнародними та українськими практиками.

У 2016 році Координатор проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з колегами з Бюро демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ) та експертами з громадянського суспільства розробив першу методологію моніторингу судових процесів, яка враховує особливості української судової системи, та провів тренінги для понад 100 громадських активістів з усієї України. Ми здійснили першу програму моніторингу по всій країні. Її результати, серед іншого, сприяли розробці методології оцінювання системи підготовки суддів.

У співпраці з Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, ми розробляємо нові тематичні методології та розширюємо мережу експертів з моніторингу судових процесів, зміцнюючи спроможність громадянського суспільства брати участь у реформі системи правосуддя. Зокрема, у 2019 році ми зосередили зусилля на моніторингу дотримання прав дитини.

Система правосуддя має бути адаптована до особливих потреб дітей та їхньої вразливості. Кожна дитина повинна мати повноцінний доступ до правосуддя та дбайливе ставлення. Усі діти мають право на чесне та гідне ставлення, повагу, турботу. На кожному етапі судового процесу необхідно забезпечити право дитини бути почутою та створити в судах середовище, дружнє до дитини.

Щоб оцінити як органи опіки та піклування та суди (в адміністративних і цивільних справах) захищають права дітей, ми розробили методологію та провели тренінги для моніторів. Після завершення моніторингу був написаний цей звіт про правосуддя, дружнє до дитини, який містить основні висновки та рекомендації органам влади.

Ми сподіваємося, що цей звіт буде корисним для фахівців, які безпосередньо чи опосередковано працюють з дітьми, які перебувають у контакт з судовою системою, та для усіх зацікавлених сторін системи правосуддя з тим, щоб допомогти зробити правосуддя більш дружнім до дитини.

Ми вдячні Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за всебічну підтримку та активну участь на всіх етапах моніторингу.

**Генрік Вілладсен, Посол,
Координатор проектів ОБСЄ в Україні**

У 1989 році Організацією Об'єднаних Націй було прийнято Конвенцію ООН про права дитини.

Одним із основних принципів, проголошених Конвенцією, є забезпечення першочергової уваги найкращим інтересам дітей при вчиненні будь-яких дій судами, законодавчими, адміністративними органами, державними та приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення. Крім того, в Конвенції закріплено обов'язок забезпечувати дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються її прав та інтересів, та бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду.

У 1991 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини, чим підтвердила обов'язок забезпечити не лише формальне впровадження зазначених положень у національне законодавство, а й їхню фактичну реалізацію. Водночас при здійсненні моніторингу за дотриманням прав дитини ми виявляємо випадки, коли навіть ухвалюючи рішення, які суттєво впливають на життя дитини, зокрема, при визначенні родини, у якій дитина буде проживати, можливості спілкування з кожним із батьків, при прийнятті рішення щодо позбавлення батьків дитини батьківських прав, думка дитини не з'ясовується уповноваженими органами або з'ясовується формально.

Така ситуація заохотила нас ініціювати проведення дослідження про з'ясування масштабів виявленої проблеми, причин її існування, а також ставлення осіб, які приймають судові та адміністративні рішення, до опитування дитини.

Представлене дослідження є першим комплексним аналітичним документом в Україні, спрямованим на висвітлення питання врахування думки та дотримання найкращих інтересів дитини при прийнятті рішень, що стосуються її життя, у справах некримінального характеру.

Під час проведення моніторингу судових засідань і засідань органів опіки та піклування, проведення анонімних інтерв'ю незалежними моніторами у різних регіонах України було отримано результати, які можуть бути використані центральними органами влади, судовими органами, фахівцями у регіонах з метою удосконалення реалізації покладених на такі органи функцій та завдань задля забезпечення найкращих інтересів дитини.

Отримані результати можуть сприяти покращенню формування та реалізації державної політики, зокрема, у сфері захисту прав та інтересів дітей.

Висловлюю подяку Координатору проектів ОБСЄ в Україні за підтримку ініціативи, фактичну можливість проведення дослідження та оприлюднення його результатів.

**Уповноважений Верховної Ради України з прав людини
Людмила Денісова**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
1. МЕТА І ОПИС МЕТОДОЛОГІЇ	9
2. КАТЕГОРІЇ СПРАВ	11
3. КОМПЕТЕНТНІСТЬ	15
3.1. Рівень підготовки	16
3.2. Спеціалізація суддів	16
3.3. Потреба в додатковому навчанні	17
4. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ЗАКОНОДАВСТВО	19
4.1. Міжнародні стандарти.....	20
4.2. Урахування міжнародних стандартів	20
4.3. Розвиток національного законодавства і практики	22
4.4. Необхідні зміни	23
5. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ РОЗГЛЯД.....	25
5.1. Дотримання загальних правил і прав учасників.....	26
5.2. Публічність.....	29
5.3. Безсторонність, рівність і недискримінація	32
5.4. Культура ведення процесу	38
5.5. Дотримання розумних строків.....	40
6. СТАНДАРТИ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ.....	43
6.1. Комфортні умови перебування	44
6.2. Право бути поінформованим	48
6.3. Право клопотати про призначення спеціального представника	50
6.4. Право висловити свою думку.....	51
6.5. Можливість органу самостійно вживати заходи.....	61
6.6. Обов'язок діяти швидко	68
6.7. Прийняття рішення в найкращих інтересах дитини	70
7. ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	73
7.1. Нові категорії справ	74
7.2. Окремі труднощі	75
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	77

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

КОРОТКИЙ ВИКЛАД МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

КОРОТКИЙ ОГЛЯД НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВИГЛЯДІ ІНТЕРВ'Ю

РЕЗУЛЬТАТИ МОНІТОРИНГУ ЗАСІДАнь

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

ВСТУП

У цьому виданні представлені результати пілотного дослідження стану дотримання судами і органами опіки та піклування¹ стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у справах некримінального характеру, яке було реалізовано у третьому-четвертому кварталах 2019 року.

Дослідження здійснене Координатором проектів ОБСЄ в Україні на запит Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у співпраці з громадськими організаціями «Центр політико-правових реформ» та «Вектор прав людини».

Співробітники Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в межах своєї діяльності стикаються із значною кількістю проблем у реалізації процедурних прав дитини (бути поінформованою, почутою, мати належного представника тощо) в судах і органах опіки та піклування. Саме тому важливо отримати всебічну та об'єктивну інформацію про стан розгляду справ, що стосуються інтересів дитини (далі також – справи дітей), щоб мати можливість ініціювати заходи загального характеру, які могли би покращити ситуацію.

Одним із завдань дослідження було з'ясувати загальну ситуацію із дотриманням процедурних прав дитини, а не виявити помилки або недоліки практики конкретних суддів чи працівників органів опіки та піклування. Таким чином, аналіз результатів моніторингу в межах цієї програми не може вважатися оцінкою якості роботи конкретних фахівців.

Дані моніторингу засідань варто оцінювати з урахуванням того, що присутність спостерігачів на засіданні часто позитивно впливає на дотримання правил процедури. Тож реальна ситуація в засіданнях, де присутні лише учасники справи, може дещо відрізнятись (зазвичай в гірший бік), від описаної. Водночас ці дані збалансовані з результатами інтерв'ю та аналізу судових рішень.

Координатор проектів ОБСЄ в Україні висловлює глибоку вдячність кожному судді, присяжному, працівникові органу опіки та піклування, адвокату, які взяли участь в інтерв'ю і на рівні із співавторами зробили вагомий внесок у підготовку цієї публікації.

¹ **Увага!** У цій публікації **органом опіки та піклування** є не лише органи опіки та піклування (районні, районні у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад), а й їхні дорадчі органи – комісії з питань захисту прав дитини, що проводять слухання та ухвалюють рішення для подальшого затвердження органами опіки та піклування, а також служби у справах дітей, які зокрема виконують роль секретаріату таких комісій. Водночас потрібно розуміти, що юридичний статус органів опіки та піклування мають лише районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад.

1. МЕТА І ОПИС МЕТОДОЛОГІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЄ ДВІ МЕТИ:

розробити та апробувати методологію дослідження стану забезпечення процедурних прав дитини у некримінальних справах², що стосуються її інтересів, яка зможе застосовуватися неодноразово для виявлення як зрізу на певний час, так і динаміки показників;

виявити ключові проблеми у забезпеченні процедурних прав дитини під час вирішення судами і органами опіки та піклування некримінальних справ, які стосуються інтересів дитини.

Окремий додатковий фокус – на справах дітей, що виникли у зв'язку зі збройним конфліктом в Україні або вирішення яких ускладнене цим конфліктом.

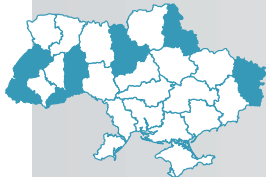
У МЕЖАХ ДОСЛІДЖЕННЯ:

Розроблено методологію дослідження стану забезпечення процедурних прав дитини у некримінальних справах, що стосуються її інтересів (для цього попередньо проведено низку інтерв'ю, аналіз правового регулювання, статистики та судової практики).

Проведено навчання (триденний тренінг) спостерігачів, попередньо відібраних за курсом.

109
ЗАСІДАНЬ

Проведено моніторинг 80 судових засідань³ та 29 засідань органів опіки та піклування у восьми регіонах (Закарпатська область, м. Київ, Київська, Луганська, Львівська, Сумська, Хмельницька, Чернівецька області).

Проведено інтерв'ю зі стейкхолдерами (всього, включаючи перший етап, респондентами виступили 35 фахівців: 12 суддів, 2 присяжних, 12 працівників органів опіки та піклування, 9 адвокатів).

Проаналізовано 50 судових рішень у цивільних та адміністративних справах, що стосуються прав або інтересів дитини.

Проаналізовано офіційні дані судової статистики щодо розгляду справ некримінального характеру, що стосуються прав або інтересів дитини.

Відкориговано методологію за результатами апробації для подальшого використання.

Підготовлено звіти за результатами дослідження.

² Йдеться про цивільні та адміністративні справи в судах, а також справи в органах опіки та піклування. Справи про адміністративні правопорушення не є предметом дослідження, оскільки за суттю вони ближчі до кримінальної юрисдикції.

³ Відвідані засідання відбулися у 29 судах. У 46 % випадків спостерігачі були присутні на підготовчому засіданні, у 54 % випадків – під час розгляду по суті. При цьому у 23% випадків суд розглянув справу за одне судове засідання. Більшість з відвіданих судових засідань відбулися в судах першої інстанції – 71. У 8 випадках монітори відвідали засідання в апеляційних судах, в 1 випадку – у касаційному суді.

2. КАТЕГОРІЇ СПРАВ

Офіційна статистика не відображає справи, що стосуються інтересів дитини (крім статистики кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми особами). Проте аналіз судової статистики показує, що кожна третя цивільна справа потенційно може зачіпати інтереси дитини.

Для аналізу були використані офіційні дані судової статистики за 2019 рік⁴. Так, у 2019 році суди розглянули за правилами цивільного судочинства:

- **35 634 справи** наказного провадження про стягнення аліментів на дітей – це 21% від загальної кількості розглянутих справ наказного провадження;
- **206 803 справи** позовного провадження у справах, що виникають із сімейних правовідносин (зокрема, про розірвання шлюбу, стягнення аліментів, позбавлення батьківських прав, надання дозволу на виїзд неповнолітньої дитини за межі України) – це 36% від загальної кількості розглянутих справ позовного провадження;
- **4 945 справ** окремого провадження про усиновлення, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, права на шлюб, розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, – це 5% від загальної кількості розглянутих справ окремого провадження.

Тобто **247 382** (або 31%) розглянутих цивільних справ потенційно можуть стосуватися інтересів дитини (з **801 648** цивільних справ, розглянутих за правилами наказного, позовного та окремого провадження).

Звісно, не кожна справа про розлучення чи стягнення аліментів зачіпає інтереси дитини, але можна стверджувати, що переважна більшість таких справ стосується і дітей. Водночас інтереси дитини можуть зачіпати також окремі майнові, житлові та інші спори, проте судова статистика не відображає ці категорії справ під кутом зору впливу на інтереси дітей.

Подібна ситуація і з адміністративними справами в суді, де дитина може виступати позивачем, або спори, наприклад, можуть виникати щодо оскарження дій чи бездіяльності органів опіки та піклування, але окрема статистика по таких категоріях справ не ведеться.

Щодо відповідних справ, які розглядають органи опіки та піклування, то у відкритому доступі відсутня узагальнена інформація про кількість таких справ за різними категоріями.

Під час інтерв'ю респонденти називали такі справи у провадженні органів опіки та піклування й судів, у яких найчастіше постають питання про інтереси дитини (в порядку спадання частоти згадування):

- визначення місця проживання дитини;
- позбавлення батьківських прав;
- усиновлення та скасування усиновлення;
- спори щодо участі одного з батьків у вихованні дитини та визначення способів такої участі, усунення перешкод у реалізації цього права;
- житлові та майнові спори (зокрема, втрата права на користування житловим приміщенням, виселення дітей та/або разом з батьками, збереження майна, право власності або користування на яке мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, визнання права власності на спадкове майно за дітьми, оспорування нотаріальних свідоцтв про право на спадщину за законом / заповітом, виданих щодо дітей, справи про оспорування заповітів, вчинених на користь дітей, оспорування договорів, вчинених дітьми, або щодо майна дітей);

⁴ Судова статистика. 2019 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019.

- стягнення аліментів;
- відібрання дитини;
- встановлення та припинення опіки, піклування;
- надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України за відсутності згоди на такий виїзд одного з батьків, в тому числі на тимчасово окуповані території;
- повернення дитини (за місцем проживання, повернення дитини в іншу країну, повернення дитини, над якою встановлена опіка);
- влаштування, утримання і виховання дітей у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу та виконання покладених на них обов'язків;
- визначення та оспорування батьківства (материнства);
- розгляд звернень щодо неналежного виконання батьками, опікунами, піклувальниками обов'язків з виховання або щодо зловживання ними своїми правами;
- надання дозволу на шлюб;
- надання повної цивільної дієздатності;
- надання статусу дитини, яка постраждала від військового конфлікту;
- розгляд матеріалів про стан сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, у тому числі сім'ї, в якій існує ризик відібрання дитини чи дитина вже відібрана у батьків без позбавлення їх батьківських прав, сім'ї, діти з якої влаштовуються до навчального закладу на стаціонарне перебування;
- реєстрація дітей, які покинуті в пологових будинках, або підкинуті, знайдені на вулиці або в інших закладах охорони здоров'я.

Водночас найбільш поширеними у практиці респондентів є такі категорії справ, що стосуються інтересів дитини (в порядку спадання частоти згадування):

- позбавлення батьківських прав;
- визначення місця проживання дитини;
- стягнення аліментів;
- житлові справи (захист житлових прав дітей, виселення або вселення, втрата прав користування житловим приміщенням);
- спори щодо участі одного з батьків у вихованні дитини та визначення способів такої участі, усунення перешкод у реалізації цього права;
- надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України за відсутності згоди на такий виїзд одного з батьків;
- усиновлення;
- майнові спори, зокрема пов'язані зі спадкуванням;
- визначення та оспорування батьківства (материнства).

Також третина респондентів зазначили, що їм відомі випадки самостійного звернення до суду неповнолітньої дитини, зокрема діти зверталися з метою захисту своїх прав у майнових спорах, для отримання дозволу на укладання шлюбу. Адвокати повідомляли, що до них зверталися діти для отримання консультації з цього приводу.

Найбільшу кількість судових засідань спостерігачі відвідали у справах про позбавлення батьківських прав – 45 % (з 80 відвіданих). Також 23 % відвіданих справ стосувалися визначення місця проживання дитини, 12 % – визначення способу участі у вихованні дитини, 10 % – відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, 8 % – стягнення аліментів чи додаткових виплат на утримання дитини, 4 % – повернення дитини, 3 % – скасування усиновлення. Інші справи траплялися в одиничних випадках: про надання дозволу на тимчасовий виїзд за кордон без згоди другого з батьків, про встановлення опіки, про визнання осіб такими, що втратили право користування житлом (позов подано в інтересах малолітніх дітей) (у деяких справах визначено понад одну позовну вимогу, тому одна справа могла потрапити одночасно до декількох категорій названих справ).

Найбільшу кількість засідань в органах опіки та піклування (з 29 відвіданих) спостерігачі відвідали у справах про надання висновку органу опіки та піклування про доцільність позбавлення батьківських прав (26 %). У 16 % випадків розглядалося питання про визначення місця проживання дитини, 13 % – визначення способу участі у вихованні дитини, 10 % – встановлення опіки та піклування над дитиною, 10 % – надання дозволу на відчуження нерухомого майна дітей, що належить їм на праві власності, у 6 % надання дитині статусу такої, що постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Решта категорій справ траплялися в одиничних випадках. Це справи про надання дозволу на зустріч та спілкування з дітьми, на отримання грошової компенсації за земельну ділянку, одержану дитиною як членом сім'ї загиблого учасника АТО, на укладення договору відступлення прав та обов'язків на ім'я дитини, погодження перебування дітей у вихідні дні в школі-інтернаті, розгляд питань про належне виконання батьківських обов'язків, про взяття під соціальний супровід сімей, в яких порушуються права дитини.

У межах дослідження проаналізовано 50 судових рішень у справах, які стосуються інтересів дитини, ухвалених судами з 1 січня 2018 року до 15 липня 2019 року. 48 з аналізованих справ розглянуті в межах цивільної юрисдикції, 2 справи адміністративної юрисдикції.

Найбільша кількість аналізованих справ стосується визначення місця проживання дитини – 11. Також у межах дослідження цивільних справ проаналізовано справи про позбавлення/поновлення батьківських прав (7), визначення способу участі у вихованні дитини (6), надання дозволу на тимчасовий виїзд дитини за кордон (6), усиновлення/скасування усиновлення (5), відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (4), відібрання дитини від особи, яка незаконно утримує дитину (3), надання повної цивільної дієздатності (1), стягнення аліментів (1). Адміністративні справи стосувалися оскарження відмови оформити паспорт у вигляді книжечки (1) та відмови органу місцевого самоврядування у наданні дозволу на розробку проекту землеустрою на відведення земельної ділянки у власність (1).

За регіональним показником найбільша кількість аналізованих справ розглядалася в судах, що знаходяться в центральних регіонах України (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська, Хмельницька області і м. Київ) – 18. Також проаналізовано 11 справ, що розглядалися в південних областях (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області), по 10 справ із західних (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька, області) та східних областей (Донецька, Луганська, Сумська, Харківська області). 32 з проаналізованих справ слухалися в першій інстанції, 12 – апеляційній, 6 – касаційній інстанціях.

3. КОМПЕТЕНТНІСТЬ

3.1. РІВЕНЬ ПІДГОТОВКИ

Рівень підготовки практичних фахівців часто є недостатнім для розгляду справ дітей. Під час інтерв'ю лише половина респондентів оцінили рівень підготовленості суддів до розгляду таких справ як високий або достатній, майже половина респондентів таку ж оцінку дала рівню підготовленості представників органів опіки та піклування, і лише третина оцінила у такий спосіб рівень адвокатів. Інші оцінки були критичні.

Серед причин недостатньої підготовленості називалися: недостатні знання і досвід у справах дітей – для суддів і адвокатів (бо зазвичай відсутня спеціалізація); відсутність юридичної освіти у працівників органів опіки та піклування або незначний досвід (через молодий вік).

3.2. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СУДДІВ

Спеціалізація суддів у справах дітей відсутня, за винятком кримінальної юрисдикції. Під час інтерв'ю усі судді-респонденти повідомили, що в їхніх судах запроваджена спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, оскільки це є вимогою закону⁵, проте більш широка спеціалізація з розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, відсутня. Такі справи розподіляються в загальному порядку. Це одна з тих проблем, про яку згадували найбільше респондентів.

Водночас не можна виключати, що у певних судах така спеціалізація існує, адже в кожному суді це питання – на розсуд зборів суддів. Однак пілотне дослідження не виявило таких випадків.

Окремі респонденти звернули увагу також на відсутність будь-якої спеціалізації серед присяжних. Вони однаково можуть залучатися до розгляду кримінальних і цивільних справ, у тому числі тих, що зачіпають інтереси дитини.

«Мали би підбирати [присяжних] зі спеціальною освітою і з якимось попереднім досвідом, але так як приймає сесія міської ради від політичних партій, то життя показує, що присяжні, які розглядають питання щодо захисту прав дітей, абсолютно не розуміються в законодавстві, що стосується захисту прав дітей».

Начальниця служби у справах дітей, Хмельницька область

«Колись суд сам підбирав присяжних, а тепер – районна рада. Ротація колосальна, бо люди не розуміють, на що підписуються, не приходять в суди. Спеціалізації немає, автоматизована система обирає за принципом випадковості».

Суддя районного суду, Закарпатська область

⁵ Див. ч. 3-7 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Респонденти вважали доречним запровадити в судах спеціалізацію суддів у справах дітей або сімейних справах, а дехто пропонував навіть створити окремі ювенальні чи сімейні суди.

«Гарним виходом могло б стати створення спеціалізованого сімейного суду з суддями, орієнтованими на сім'ю, інтереси дитини, які мали би спеціальну підготовку. Наприклад, за досвідом Британії, де суд може зібратись протягом години навіть ввечері, вночі. Судовий виконавець може виконати це рішення. А в Україні навіть за наявності виконавчого листа, відкритого виконавчого провадження рішення не виконуються».

Представниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

3.3. ПОТРЕБА В ДОДАТКОВОМУ НАВЧАННІ

Серед фахівців-практиків є високий запит на навчання щодо правосуддя, дружнього до дитини.

Під час інтерв'ю майже всі респонденти зазначили про важливість проведення додаткового навчання щодо правосуддя, дружнього до дитини.

На жаль, я жодного разу не брала участі в таких тренінгах [щодо правосуддя, дружнього до дитини]. Для суддів навчання проводить Національна школа суддів, проте жодного такого тренінгу проведено не було і не планується.

Суддя районного суду, Сумська область

Водночас присяжна з м. Львова повідомила, що їй потрібне навчання загалом щодо прав людини. Керівник одного з відділів служби у справах дітей з м. Львова сказав, що краще затвердити на нормативному рівні чіткі інструкції про роботу з дітьми.

Респонденти з органів опіки та піклування зазначили про важливість таких навчальних заходів: обмін досвідом із закордонними колегами; отримання інформації щодо процесуальних питань, юридичного супроводу, спільних тренінгів з працівниками органів опіки та піклування і батьками («дискусійний клуб»), де можна було б поділитися своїми проблемами, а запрошені фахівці у сфері права, зокрема і судді, пояснювали, як вирішуються ті чи ті питання. Особливо це доцільно, коли батьки планують вирішувати свої спори в суді.

Серед актуальних тем для навчань називали: захист прав дитини; що таке правосуддя, дружнє до дитини; психологія дітей та дорослих; нові законодавчі зміни тощо.

Судді також вважають важливим отримувати інформацію про міжнародний і кращий закордонний досвід. Як тренерів бажаним є залучення суддів, наприклад, з-за кордону, тоді інформація буде сприйнята за принципом «рівний-рівному» і враховані особливості професії.

Для освітніх заходів судді пропонували зокрема такі теми: психологія дитини під час судового розгляду; спілкування з дитиною в судовому процесі, особливості допиту дитини; особливості справ про повернення дитини з-за кордону; гендерна рівність та рівність прав дітей; медіація у справах, що стосуються інтересів дітей.

Адвокати наголосили на важливості проведення заходів з обміну досвідом між колегами щодо захисту прав та інтересів дітей, а також мультидисциплінарного навчання для людей суміжних професій: суддів, адвокатів, поліції та органів опіки разом.

Для адвокатів актуальними темами є: практичні алгоритми вирішення ситуацій, пов'язаних із правами та інтересами дітей; правосуддя, дружнє до дитини; управління конфліктами; особливості комунікації з дитиною, зокрема зважаючи на вікові особливості.

4. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ЗАКОНОДАВСТВО

4.1. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

У межах міжнародного права існують десятки міжнародних документів, які безпосередньо стосуються прав дитини. Україна ратифікувала або приєдналася до більшості з них.

До ключових міжнародних документів у цій сфері належать Конвенція ООН про права дитини, Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про усиновлення дітей тощо.

Аналіз міжнародного права дозволяє зробити висновок, що універсальні права, якими наділяються всі люди, належать також і дітям, іноді з певними особливостями або застереженнями. Однак, окрім загальних прав, міжнародне право наділяє дітей специфічними правами, зокрема тими, що стосуються здійснення правосуддя, а держава наділяється обов'язками щодо забезпечення цих прав.

4.2. УРАХУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Серед фахівців-практиків немає єдності в оцінках того, наскільки українське законодавство відповідає міжнародним стандартам щодо правосуддя, дружнього до дитини. Так, під час інтерв'ю майже половина респондентів визнала, що законодавство втілює такі міжнародні стандарти, але при цьому майже всі вони вказують на недотримання цих стандартів на практиці.

Водночас майже кожен третій респондент зазначив, що міжнародні стандарти щодо правосуддя, дружнього до дітей у недостатньому обсязі втілені в законодавчій базі України (зокрема, не закріплені процедури опитування дітей, нечітко визначений принцип пріоритету найкращих інтересів дитини, існують прогалини у питанні закріплення права на психологічну допомогу, щодо права на освіту тощо). Інші респонденти утрималися від відповіді або повідомили, що їм важко відповісти.

«Не доводилося працювати з міжнародними організаціями чи іншими державами щодо вирішення питань захисту дітей, можливо, недостатньо знаю міжнародні стандарти».

Начальниця служби у справах дітей, Хмельницька область

Судді, які вважають, що міжнародні стандарти щодо правосуддя, дружнього до дітей, у недостатньому обсязі втілені в законодавчій базі України, пояснювали свою відповідь такими аргументами:

- українське суспільство не готове до втілення таких стандартів;
- досі існує «пріоритет матері перед батьком» у вихованні дитини;
- відсутні спеціальні законодавчо визначені процедури щодо опитування дітей за міжнародними стандартами, а також належно підготовлені фахівці;

«Немає достатньої кількості фахівців, які б могли проводити опитування дітей за міжнародними стандартами. У переважній більшості випадків цьому ніхто не навчав, а тому кожний робить це опираючись на власний досвід».

Суддя районного суду, Сумська область

- є прогалини у визначенні принципу найкращих інтересів дитини, цей принцип чітко не імплементований у національне законодавство і практику.

Вирішуючи справи дітей, суди досить часто посиляються на норми міжнародного права. Так, у 33 з 50 проаналізованих рішень українські суди в мотивувальній частині судового рішення використовували положення міжнародних договорів, ратифікованих Україною у встановленому порядку. Зокрема, в усіх справах щодо визначення місця проживання дитини суди посилалися на норми міжнародного права. Дещо рідше у судовій практиці використовувалися позиції Європейського суду з прав людини (у 15 з 50 проаналізованих судових рішень).

Серед міжнародних договорів суди найчастіше посилалися на Конвенцію ООН про права дитини. Порівняно часто у судовій практиці використовувалася міжнародна Декларація прав дитини, хоча ця декларація і не є нормативним документом. Щодо посилання на практику Європейського суду з прав людини, то у більшості випадків використовувалися рішення у справах проти України, зокрема «Савіні проти України», «Хант проти України» тощо.

Суди часто застосовували норми міжнародного права та практику Європейського суду з прав людини лише формально, зокрема просто наводили норму відповідного міжнародного договору серед законодавства, що належить застосувати, не пов'язуючи цю норму з конкретними обставинами справи. Більше того, в окремих випадках, норма міжнародного договору, яку цитував суд, прямо суперечила здійсненим судом діям.

Приклад. Суд, ухвалюючи рішення у справі про визначення місця проживання дитини, посилався на положення статті 12 Конвенції про права дитини, відповідно до якої, держави повинні забезпечити дитині, здатній формулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються її, і цим поглядам має приділятися належна увага, згідно з віком дитини та зрілістю. Однак у судовому рішенні не має жодних даних про те, що суд з'ясував думку дитини щодо того, з ким з батьків вона бажає проживати, та інформації про те, що суд узагалі залучав дитину до розгляду цієї справи.

Див. рішення Приморського районного суду м. Одеси від 12 квітня 2018 року №73400821

Крім того, суди не завжди коректно застосовують (використовують) практику Європейського суду з прав людини.

Приклад. У справі про визначення місця проживання дитини суд вказав, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Савіни проти України» відобразив позицію про те, що дитина може бути розлучена з матір'ю лише у виняткових випадках. На цій підставі суд вирішив, що матір дитини має пріоритет над батьком при визначенні місця проживання дитини. Цю позицію підтримав також Дніпровський апеляційний суд. Однак наведене посилання на практику ЄСПЛ просто не відповідає дійсності. У жодному з пунктів рішення ЄСПЛ у справі «Савіни проти України» не наведено цитованої судом позиції. Більше того, предметом справи «Савіни проти України» була скарга заявників (батька та матері дітей) щодо непропорційності заходів, вжитих судами, про відібрання у них дітей без позбавлення батьківських прав. Відповідно у цій справі ЄСПЛ не робив жодних висновків про те, хто з батьків має пріоритетне право при визначенні місця проживання дитини, а лише зробив висновок про те, що відібрання дитини від обох батьків у конкретній справі становило порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Див. рішення Самарського районного суду м. Дніпра від 25 липня 2018 року № 75700903

4.3. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА І ПРАКТИКИ

Половина респондентів, назвавши проблеми у законодавстві, водночас навели приклади нещодавніх позитивних змін у цій сфері. Так, під час інтерв'ю позитивними змінами в національному законодавстві і практиці за останні декілька років респонденти називали:

- розширення повноважень служб у справах дітей, їхні представники наразі можуть складати адміністративні протоколи, перевіряти цільове використання аліментів шляхом інспекційного відвідування та перевіряти, в яких умовах проживає дитина;

«У Києві не вистачає [полицейських] патрулів, доводиться довго їх чекати. А ці протоколи, наприклад, про невиконання батьківських обов'язків є дуже важливим доказом у справах про позбавлення батьківських прав. Тепер батьків буде набагато простіше притягувати до адміністративної відповідальності, а потім до цивільної – позбавлення батьківських прав».

Представниця служби у справах дітей, м. Київ

- запровадження можливості короткострокового вивезення дитини за кордон без згоди одного з батьків без рішення суду, якщо у нього/неї є заборгованість зі сплати аліментів;
- посилення відповідальності за несплату аліментів, створення більше можливостей для стягнення аліментів на користь саме дитини;
- запровадження процедур медіації на практиці, передусім в органах опіки та піклування;
- ратифікація Україною Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей і внесення відповідних змін у цивільне процесуальне законодавство (у 2006 році);
- прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (у 2012 році).

Дехто з респондентів вважає, що відбулися й негативні зміни, наприклад, окремі судові процедури були ускладнені.

«Ускладнились процедури, запроваджено підготовче судове засідання, воно затягує розгляд справи».

Суддя районного суду, Закарпатська область

Один із адвокатів вважає неправильною відмову від ведення суддею приймання громадян (насправді це відбулося дуже давно), під час якого суддя міг би роз'яснити певні аспекти судочинства. На його думку, для громадян це було дуже корисно. Деякі ж судді, як виняток, продовжують проводити таку роботу.

Також окремі респонденти негативним явищем називали те, що необхідні зміни не відбуваються.

«Не змінюється Сімейний кодекс. Важливою є зміна підходів. Наприклад, у світі є вже легалізація одностатевих шлюбів, партнерств, це також може розширити права та можливості дитини. Загалом немає належної свободи у дитини, батьки скоріше нав'язують свою думку, аніж ставлять її в центрі».

Адвокат, м. Київ

4.4. НЕОБХІДНІ ЗМІНИ

Законодавство щодо прав дитини доцільно кодифікувати. Під час інтерв'ю деякі респонденти звертали увагу на хаотичність і несистематизованість законодавства у частині охорони і захисту прав дітей.

«Наразі відбулося багато змін на рівні Кабінету Міністрів, нові постанови якого часто дублюють попередні, їх велика кількість. Наприклад, постанова "Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини" в принципі об'єднує у собі більш мени всі напрямки, але при цьому уряд вирішив виокремити дітей, які опинились в складних життєвих обставинах, не пов'язавши це із захистом прав дитини, а видавши зовсім окрему постанову "Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю". Натомість її можна було б скоротити, оскільки вона занадто "роздута", та додати окремим розділом в попередню постанову».

Представниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

З огляду на цю проблему, звучали пропозиції підготувати кодекс про права дитини або принаймні спеціальний закон про правосуддя, дружнє до дитини.

Серед інших питань, які, на думку респондентів, потребують втручання на законодавчому рівні, назвалися:

- запровадження спеціалізації суддів у справах, що стосуються захисту прав та інтересів дітей, у судах різних інстанцій або навіть створення окремих спеціалізованих судів;
- визначення випадків, коли заслуховування думки дитини є обов'язковим, не вдаючись до висновків органів опіки та піклування чи психологічних експертів;
- визначення віку дитини, з якого вона може висловлювати свою думку;
- запровадження обов'язкової участі адвоката під час опитування дитини;
- законодавчо встановити вимогу опитувати дитину в адаптованих для цього приміщеннях, врегулювавши особливості з'ясування думки дитини;
- передання певних повноважень органу опіки та піклування, зокрема, щодо надання дозволу на виїзд дитини за кордон без згоди іншого з батьків;
- дозвіл дитині самостійно захищатись у певних процедурах, надання можливості діяти від імені дитини спеціальному органу, якщо законний представник не здійснює захист;
- запровадження на базі системи безоплатної правової допомоги адвоката для дитини;
- визначення детальної процедури судового засідання за участі дитини;
- посилення ролі медіації у вирішенні подібних спорів, прийняття закону про медіацію.

5. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ РОЗГЛЯД

5.1. ДОТРИМАННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛ І ПРАВ УЧАСНИКІВ

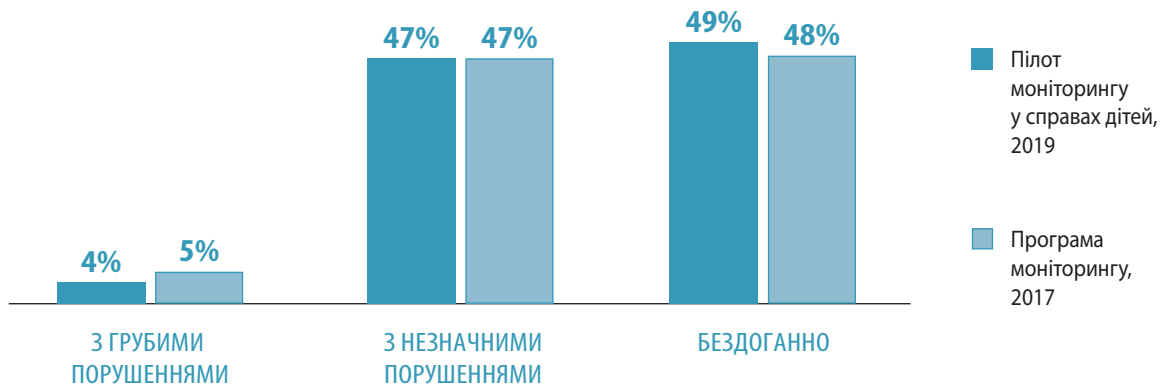
Щоб перевірити, наскільки суд (орган опіки та піклування) виконує загальні правила процесу у справах дітей, спостерігачі фіксували спостереження згідно з такими питаннями.

- Оцініть загальний стан дотримання правил проведення і прав учасників справи.
- Чи перевірено особи учасників процесу?
- У разі прибуття свідка (-ів), чи видалив головуючий свідка до початку розгляду справи по суті із зали засідання?
- Чи було дотримано порядок допиту свідка (свідків)?
- Яку мову використовували під час засідання?
- Чи допустив орган, на Вашу думку, будь-які інші порушення правил проведення засідання або прав учасників справи?

Загалом, за оцінками спостерігачів, трохи більше як у половині засідань (51%) процес відбувався з порушеннями, зокрема з грубими (4%). У 49% справ процес оцінений як такий, що проведений бездоганно.

Це майже не відрізняється від оцінок спостерігачів, які реалізували програму моніторингу судових засідань у 2017 році⁶.

Суд провів судові засідання:

У 96% випадків суд перевіряв особи учасників процесу, які прибули на засідання.

У всіх випадках, коли під час розгляду справи заслуховувалися свідки, вони були видалені із зали засідання до початку розгляду справи по суті, а порушення порядку їх допиту не були зафіксовані.

Як правило (74%), судовий процес відбувався державною (українською) мовою, зокрема у двох випадках суд залучав перекладача з російської та угорської мов. Водночас у 26% випадків сторони або суд час від часу переходили на іншу мову. Також в одному випадку, на думку спостерігача, суддя не володів українською мовою в достатньому для ведення процесу обсязі.

У судах сторони мали можливість ознайомитися з доказами, іншими документами у справі, якщо ті про це клопотали, у 86% випадків.

⁶ Див. Дотримання права на справедливий суд у судових процесах України. Звіт про результати першої програми моніторингу судових процесів в Україні. 2017 // Режим доступу: https://pravo.org.ua/img/books/files/15375263701529318084povny_zvit_sud.pdf.

Серед інших порушень правил проведення процесу, спостерігачі найчастіше фіксували неналежний склад учасників. Справи, в яких, згідно із законом, обов'язково є участь органу опіки та піклування, розглядалися без залучення такого органу та його належного представника. Так, орган опіки та піклування не забезпечив участь свого представника у 41% справ, що розглядалися по суті. При цьому у 12% справ замість представника органу опіки та піклування були присутні представники служби у справах дітей (структурний підрозділ органу опіки та піклування на правах юридичної особи), а в 29% випадків справи розглядалися без участі представника органу опіки та піклування чи його структурного підрозділу. Водночас деякі суди продемонстрували належну увагу та самостійно замінили службу у справах дітей на орган опіки та піклування.

«Суд наголосив, що справа є складною та стосується інтересів дитини. Однією із ухвал суд самостійно змінив склад учасників: замінив службу у справах дітей на орган опіки та піклування. Звернув увагу на зволікання органу опіки та піклування у складанні запитаних висновків та подання незрозумілих документів».

З анкети спостерігача

«Суд відмовився залучити висновок органу опіки та піклування за клопотанням сторони. Суд пояснив, що тягар доказування лежить на сторонах, відмовив у визнанні участі органу опіки та піклування обов'язково й у витребуванні відповідного висновку органу опіки та піклування».

З анкети спостерігача

У поодиноких випадках спостерігачі зафіксували порушення порядку розгляду справи (вчинення процесуальних дій), а також те, що суд не приділяв достатньо уваги аргументам або клопотанням учасників справи або відхиляв їх без належного обґрунтування.

«Спочатку на стадії судового розгляду по суті відповідач просив долучити докази, суд, навіть не ставлячи це питання на обговорення, долучив, потім з'ясував осіб, які з'явилися, оголосив склад суду, права учасникам справи; часом суддя робив незрозумілі та недоречні зауваження в агресивній формі».

З анкети спостерігача

Хоч процес проведення засідання в органах опіки та піклування не такий формалізований, як у судах, але спостерігачі оцінювали його за тими ж параметрами.

За оцінками спостерігачів, ситуація із дотриманням загальних правил і прав учасників процесу в органах опіки та піклування (дорадчих органах) виглядає гірше, ніж у судах. 70 % засідань в органах опіки та піклування спостерігачі оцінили як такі, що проведені з порушеннями правил та прав учасників справи (24% – з грубими порушеннями). Водночас лише 30% засідань оцінені як бездоганні. Нагадаємо, що в судах порушення зафіксовані у 51% випадків (4% – порушення були грубі), 49% засідань проведені бездоганно.

У 62 % випадків орган опіки та піклування перевіряв особи учасників процесу, які прибули на засідання.

У випадках, коли орган опіки та піклування залучав свідків, їх не просили вийти із зали засідання і почекати до початку їхнього опитування. Це не є порушенням формальних вимог (видалити свідка із зали засідання до початку – це вимога лише до суду), проте їх дотримання може бути корисним і для практики органів опіки та піклування. Адже у свідка під впливом обговорень може змінюватися сприйняття обставин, очевидцем яких він був, а отже, його свідчення можуть бути видозмінені.

Органи опіки та піклування стикаються з необхідністю залучення перекладача, вочевидь не маючи ресурсів на це. Це призводить до проблем у справах, коли учасник справи не володіє українською мовою.

У 76 % випадків засідання органу опіки та піклування (дорадчого органу) відбувалося лише українською мовою. Водночас у 6 % випадків процес здійснювався переважно іншою (російською) мовою. В інших випадках під час обговорень комбінувалися дві мови.

«На засідання був запрошений батько дитини, громадянин Чехії, який не розумів української мови, і Комісія запросила перекладача з чеської мови, яка розгубилась в термінології і не змогла здійснювати переклад, тому зізвонилися по вайберу з жінкою з Чехії, яка знала досконало чеську і українську мови, переклад вона здійснювала через вайбер. Інша сторона заперечувала проти цього, сказала, що це цікавлений перекладач».

З анкети спостерігача

Іноколи переклад намагалися забезпечувати члени органу опіки та піклування або учасники засідання.

«Учасники справи розмовляли лише угорською мовою, голова органу перекладала».

З анкети спостерігача

«У засіданні не забезпечено перекладача (фактично адвокат намагався здійснювати переклад)».

З анкети спостерігача

Серед інших порушень правил проведення процесу спостерігачі фіксували такі випадки. Через неоголошення інформації про склад органу, монітори у більшості випадків не могли оцінити наявність кворуму та повноважність складу органу, який розглядав справу. В одній зі справ, спостерігач виявив ситуацію, коли невідома особа (ймовірно член органу), яка не слухала справу, потім брала участь у голосуванні.

«Під час розгляду однієї зі справ зайшла, ймовірно, одна із членів комісії, яка не знаючи суті справи, брала участь у голосуванні».

З анкети спостерігача

У багатьох випадках головуючий не забезпечив дотримання порядку під час проведення засідання.

«Процедура, яку застосовували, була незрозумілою: члени висловлювалися одночасно, часто упереджено, не було зрозуміло, хто є присутнім, чи дотримано кворум».

З анкети спостерігача

«Комісії треба було більш детально визначити регламент засідання, іноді відбувався хаос».

З анкети спостерігача

5.2. ПУБЛІЧНІСТЬ

Моніторинг дотримання судами і органами опіки та піклування принципу публічності у справах дітей здійснювався за допомогою таких питань.

- Чи анонсовано справу на дошці оголошень?
- Чи анонсовано справу на сайті органу?
- Де проходило засідання?
- Чи оголосив головуючий, яка справа слухається?
- Чи оголосив головуючий склад органу, який вирішує справу?
- Чи забезпечувався вільний доступ до зали засідання для всіх охочих?
- Чи проголошене судове рішення чітко і зрозуміло?
- Чи ухвалював орган рішення про закритий розгляд чи його частини? Наскільки виправдано?
- Чи вплинула Ваша присутність на перебіг слухання? Якщо так, то яким чином?
- Чи помітили Ви якісь порушення права на публічне слухання справи?

Загальна оцінка дотримання принципу публічності судами майже не відрізняється від оцінок спостерігачів, які реалізували програму моніторингу судових засідань у 2017 році. Принцип публічності під час розгляду судами справ дітей здебільшого дотримувався, хоча іноді фіксувалися порушення.

Усі відвідані спостерігачами судові засідання були попередньо анонсовані на сайті суду. Щоправда у двох випадках спостерігачі зафіксували недоліки у такому повідомленні (була неправильно зазначена адреса розгляду справи).

Дещо гірша ситуація з анонсуванням розгляду справи на дошці оголошень. У 20 % випадків розгляд справи на інформаційному стенді суду не анонсувався.

У переважній більшості справ суд оголошував, яка справа слухається (90 %), та склад органу, який розглядає справу (88%). Однак у деяких випадках, коли суди ігнорували це правило, спостерігачам було складно встановити, відбувається судовий процес чи неформальне спілкування.

«Мені невідомо, чи взагалі фіксувалось засідання офіційно, враховуючи, що права та обов'язки не оголошувались, і розмова суду була досить неформальна».

З анкети спостерігача

Усі справи розглядалися відкрито. Лише в одній справі суд закритив частину судового засідання після обговорення зі сторонами, однак, на думку спостерігача, таке рішення було виправдане (справа стосувалася скасування усиновлення).

У більшості випадків судові рішення було проголошене чітко і зрозуміло. Водночас у деяких випадках суд читав рішення надто швидко, що створювало труднощі у розумінні його змісту як учасникам справи, так і особам, які були присутні на відкритому судовому засіданні.

«Засідання велося чіткою і зрозумілою мовою, проте рішення суд зачитав незрозумілим речитивом».

З анкети спостерігача

Крім того, в одній зі справ суд не роз'яснював мотиви своїх дій протягом процесу та суть кінцевого рішення, хоча було очевидно, що це незрозуміло учасникам процесу.

«Суддя поцікавилася в позивачів щодо того, чи підтримують вони позов, зважаючи на досягнення повноліття дитиною, хоча не роз'яснювала мотивів такого запитання (це викликало певний конфуз в учасників, бо незрозуміло, які наслідки могла мати відповідь); хлопець почувався явно невпевнено та хвилювався, зміст ухваленого рішення не зрозумів».

**З анкети спостерігача
у справі про позбавлення батьківських прав**

Найчастіше порушення принципу публічності проявлялося в розгляді справи у непристосованих приміщеннях (кабінетах), складнощах при спробі спостерігача потрапити у судові засідання, які створювали працівники суду.

Майже половина судових засідань (43%) відбувалися у кабінеті судді, який використовувався як зала суду, а не в спеціально пристосованих для цього приміщеннях, як вимагає закон. В одному з випадків, суд пояснив, що справа була запланована до розгляду в залі судових засідань, але оскільки деякі сторони, а також свідки не з'явились, суд вважає за можливе провести слухання у своєму кабінеті.

В окремих випадках спостерігачі зазначали про те, що розгляд справи у кабінеті створював значні незручності, а за їхніми спостереженнями у судах у цей час були вільні зали судових засідань.

«Справа слухалася в кабінеті судді (дуже тісному), при цьому спостерігач бачив, що зала судових засідань була вільною».

З анкети спостерігача

В одній зі справ поява спостерігача спровокувала проведення судового засідання у залі судових засідань, хоча спочатку справу збиралися розглядати в кабінеті судді.

«Суд зацікавився частою появою слухача у цій категорії справ, тому затримка засідання відбулася через перенесення розгляду справи з кабінету в залу засідання».

3 анкети спостерігача

У більшості випадків зала або кабінет судді були відкритими для безперешкодного доступу всіх охочих відвідати засідання. Водночас у 13 % випадків спостерігачі зафіксували певні перешкоди у доступі до судового засідання. Частіше такі перешкоди спостерігачам чинили секретарі судових засідань тоді, коли слухання відбувалися у кабінеті судді. Невідомо, чи такі дії здійснювалися за вказівкою судді, чи були власною ініціативою працівників суду.

«Секретар судового засідання, дізнавшись, що є вільний слухач, який не має стосунку до учасників справи, зауважив, що місця достатньо лише для двох осіб і доведеться стояти, а стояти жінці не годиться; у подальшому ще в прохальній формі фактично просив спостерігачку не заходити до зали».

3 анкети спостерігача

«Розгляд справи відбувався в кабінеті, секретар була повідомлена про зацікавленість вільного слухача у присутності, але не запросила його, коли засідання почалось».

3 анкети спостерігача

У більшості випадків суд не цікавився метою присутності спостерігача на засіданні (75%). В окремих випадках суд запитував ім'я спостерігача або його документи.

Наявність спостерігачів часто впливає на проведення судового процесу. Здебільшого це проявляється у більш доброзичливому веденні засідання, скрупульознішому дотриманні процесуального законодавства. На думку спостерігачів, у 15 % справ їхня присутність вплинула на розгляд справи суддею. Часто це проявлялось у більш дружньому веденні засідання, чіткішому дотриманні процесуальних вимог (зі слів судді або сторін у справі).

«Вплинула присутність, оскільки суддя після засідання нарікав, що спеціально ґрунтовно писав ухвалу про витребування пів години».

3 анкети спостерігача

«Вплинула присутність. Від відвертої агресії до поступового опанування себе, намагання провести процес у відповідності до вимог Цивільного процесуального кодексу, а після проголошення рішення – роз'яснення сторонам "нормальною" (за словами відповідача) мовою суті рішення та процесу виконання».

3 анкети спостерігача

Процес розгляду справ в органах опіки та піклування, як правило, відбувається у закритому режимі та не анонсується публічно. У 81 % випадків спостерігачі зафіксували, що засідання не було відкрите для вільного доступу для всіх охочих. В 11 % випадків потрапити на засідання можна було з певними перешкодами, у 8 % – без перешкод.

«Член комісії – начальник правового управління міської ради – висловлювався, що не заперечує [проти присутності спостерігача], проте шукав підтримку у членів комісії для можливості вивести спостерігача із зали засідань».

З анкети спостерігача

Зазвичай розгляд справи в органі не анонсувався ані на сайті органу, ані на дошці оголошень (93 %). У більшості випадків інформацію про проведення засідання надали працівники органу опіки та піклування за запитом спостерігача.

Переважна більшість засідань органу відбулися в залі для засідань (86 %), меншість – у кабінеті, який використовувався як зала засідань (14 %).

У 93 % випадків головуєчий на засіданні органу оголосив про те, яка справа слухається, але лише у 18 % випадків повідомив про склад органу, який розглядає справу. Оцінити наявність кворуму та повноважність складу органу, який розглядав справу, у більшості випадків було неможливо.

У більшості справ орган опіки та піклування цікавився метою присутності спостерігача на засіданні (72%). В окремих випадках особа спостерігача встановлювалася за документами.

У 86 % випадків засідання проходило чітко і зрозуміло, а в 63 % випадків чітко і зрозуміло було проголошено рішення.

5.3. БЕЗСТОРОННІСТЬ, РІВНІСТЬ І НЕДИСКРИМІНАЦІЯ

В українському законодавстві загалом дотримані принципи рівності, зокрема гендерної, та недискримінації, однак є питання щодо практичної реалізації цих принципів. Під час інтерв'ю більшість респондентів зазначили, що проблем у законодавстві немає.

«Так, я вважаю дотриманими такі принципи, особливо з прийняттям законів України "Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

У процесуальному законодавстві дотримані принципи недискримінації та рівності, оскільки всі процесуальні кодекси серед своїх засад декламують рівність всіх учасників справи перед судом, і не містять жодних положень, які б давали суду або іншим учасникам судових справ можливість дискримінації за будь-якою ознакою, зокрема ознакою статі».

Суддя районного суду, м. Київ

Водночас кожен третій респондент повідомив, що стикався на практиці з випадками дискримінації, зокрема порушеннями гендерної рівності, у судових та позасудових процедурах. Наприклад, що під час вирішення спорів щодо інтересів дитини надається пріоритет матері перед батьком.

«Якщо проаналізувати судові рішення, зокрема щодо визначення місця проживання дитини, то переважно визначають місце проживання з матір'ю, це є прикладом дискримінації, оскільки обоє батьків мають рівні права, але практика України націлена на те, що дитина залишається з матір'ю».

Адвокат, Хмельницька область

«У спорах щодо місця проживання дитини ми успадкували радянські системні норми, тобто дитина мала жити саме з мамою. Щоб батькові забрати дитину, йому треба бути на декілька щаблів вище, а матері – нижче. Тобто рівності немає, особливо, в сімейному праві під впливом традиційності».

Суддя районного суду, Закарпатська область

Але дехто з респондентів відзначив позитивні зміни у практиці.

«У Декларації прав дитини є норма про пріоритетне проживання дитини з матір'ю [малолітня дитина, крім випадків, коли є виняткові обставини, не має розлучатися зі своєю матір'ю. – Принцип 6 – прим. авт.], а вже в Конвенції з прав дитини конкретизовано, що батьки мають рівні права і обов'язки.

Тож, інколи стверджують, що суд ухвалює свої рішення саме з урахуванням декларації. З практики, суд вже послуговується положеннями Конвенції».

Працівниця служби у справах дітей, м. Київ

«Законодавчо закріплена рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини, проте це не завжди працює. Наприклад, порядок участі у вихованні дитини.

Як ми знаємо, так вже склалось роками, що більшість дітей залишаються проживати з матір'ю. За останній час, коли спори вирішуються в суді або органі опіки та піклування, практика змінюється і відсоток коливається. І відсоток випадків, коли діти залишаються з батьком збільшується».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Іноді принцип рівності у правах батьків може трактуватися неправильно (наприклад, що рівні права завжди означають однакові права) і це може призвести до порушення інтересів дитини.

«Багато батьків наполягають на встановленні рівності у вихованні дитини і відповідно встановити графік побачень або проживання дитини максимально порівну, наприклад, проживання тиждень з батьком, тиждень з матір'ю, або місяць через місяць. Усі розуміють, що це не піде на користь дитині, адже дитина має мати своє постійне місце проживання, розуміти, що ось її місце, її школа. За всі роки моєї практики (10 років) було лише одне рішення суду (Святошинський районний суд м. Києва), де суд визначив для 4-річної дитини графік проживання місяць з батьком, місяць з матір'ю, при цьому батьки проживали в різних містах – Києві та Херсоні. Служба категорично заперечувала, тому що це означало, що дитина не зможе піти в дитячий садок, а якщо б і пішла, то в якому місті. Це рішення оскаржили і було постановлено інше рішення».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Також респонденти наводили приклади упередженого ставлення суду (органу) до жінки чи чоловіка, що може бути зумовлене різними суб'єктивними обставинами.

«Жінка, яка змінила віросповідання, наразі покриває голову хусткою, страждає від домашнього насильства. Як мені розповідали, поліцейський може їй сказати: "Ну що там намусульманилися, тепер нам працювати". Навіть коли йду з нею до суду, бачу це ставлення до неї».

Адвокат, м. Київ / Запорізька область

«У мене була асоціація, що це засідання [комісії із захисту прав дітей] інквізиції, що зараз запалять багаття і батька, якого я представляв, спалять посеред площі. Батьки перебували в конфлікті, вони вже тривалий час не проживали разом, були періоди, коли батько розшукував дитину, адже мати переїжджала в різні міста. Мати приходила на засідання в істериці і активно заперечувала проти будь-яких побачень батька з дитиною, батько бажав бачити дитину хоч інколи. І на мою думку, завдання таких засідань і органів опіки та піклування мало би бути – знайти золоту середину. Знайти баланс прав інтересів і батьків, і дитини. Вони кажуть, що діють передусім в інтересах дитини, проте підходять з тієї позиції, що мати бідна-нещасна, а батько негідник».

Адвокат, м. Київ / Тернопільська область

«Я можу назвати конкретний випадок, конкретну суддю [ім'я судді]. Вона ненавидить чоловіків. Яким би не був абсурдним позов, вона приймає рішення, що буде завжди на стороні жінки. Вона не приховує свою ненависть. Ось приклад. В одній квартирі проживає мама, її дитина, бабуся цієї дитини. Мама відмовилась від приватизації, щоб дитині дісталась більша частина квартири. Вони проживають у цій квартирі вже багато років. При цьому у мами конфлікт з бабусяю. Вони живуть в окремих кімнатах і це пом'якшує ситуацію. За деякий час мама виходить заміж за іншого чоловіка (не біологічного батька дитини). Після певного часу спільного проживання, бабуся подає позов до суду про виселення вітчима дитини з квартири. Хоча половина квартири у власності дитини, мама є законним представником. Вони всі сім'я. При цьому чоловік дуже гарно спілкується з дитиною, у них гарні сімейні відносини. Хлопчик називає його батьком. При цьому суддя своїм рішенням виселяє вітчима. У всіх судових процесах, де вирішувалось питання про визначення місця проживання з батьком, рішення завжди буде на стороні матері».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Ознаки дискримінації можна інколи побачити і в ставленні сторін до представника суду (органу). Одна суддя навела цікавий випадок побоювання однієї зі сторін щодо можливої упередженості з боку судді за статевою ознакою. Відповідач заявив судді відвід, посилаючись на те, що вона – жінка і буде «підсуджувати» позивачці-жінці.

Під час моніторингу засідань суду (органу) перевірка дотримання принципу безсторонності та рівності сторін здійснювалася за допомогою таких питань.

- Чи належним був склад органу, що розглядає справу?
- Чи відомі Вам будь-які факти, що можуть свідчити про упередженість органу?
- Чи був хто-небудь з учасників засідання обмежений у праві висловити свою думку?
- Чи був хто-небудь з учасників засідання обмежений у праві поставити питання?
- Чи давав орган можливість учасникам засідання ознайомитися з доказами, іншими документами у справі, якщо ті про це клопотали?
- Чи приділяв орган достатньо уваги аргументам або клопотанням учасників справи чи відхиляв їх без належного обґрунтування?
- Чи ставився орган більш прихильно до однієї зі сторін у справі порівняно з іншою?
- Чи здійснювався моральний тиск на свідків чи учасників справи протягом засідання? Якщо так, то на кого, опишіть у чому полягав тиск, наскільки він був виправданий?
- Чи допускав представник органу, що розглядав справу, висловлювання чи дії, що свідчать про вияв неповаги до людини за ознакою раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, віку, фізичних вад чи інших форм дискримінації?
- Чи застосовував представник органу, що розглядав справу, висловлювання, які підсилюють стереотипи щодо гендерних ролей у суспільстві?
- Чи була різниця в комунікації органу з представниками різної статі (чоловіки/жінки/хлопчики/дівчата) – у тоні, ставленні тощо?

У переважній більшості випадків суд був безстороннім під час розгляду справи та дотримувався принципу рівності. Водночас у кількох справах суд допускав грубі порушення цих принципів.

Під час проведення моніторингу, спостерігачі не виявили жодних фактів, які можуть свідчити про неналежність складу суду або упередженість (конфлікт інтересів) суддів на час розгляду справи. Суд давав сторонам достатньо можливостей висловити свою думку. Всі обмеження цього права, зафіксовані спостерігачами, були виправдані зловживаннями з боку сторін судового процесу. Також суд не обмежував учасників справи у праві ставити питання.

В абсолютній більшості випадків суд не здійснював тиск на учасників справи, або такий тиск був виправданий некоректною поведінкою сторін. Однак в одному випадку спостерігач зафіксував некоректну поведінку головуючого судді.

«На запитання суду про наявність клопотань позивач не зміг відповісти, на що суд в досить агресивній формі сказав: "Приходьте в процес – взагалі не усвідомлюєте, де знаходитесь". Суд звертався до позивача в наказовій формі: "Встаємо". Після відповіді "ні" на питання, чи визнає відповідач позов, суд каже: "Не збирається дитині допомагати, не збирається дитині згідно із законом виплачувати аліменти". Суд також звертався до сторін: "Які ви тяжкі люди"».

З анкети спостерігача

У переважній більшості випадків (86%) суд давав можливість сторонам ознайомитися з матеріалами справи, якщо вони про це клопотали.

Як правило, судді не проявляли зовнішніх ознак упередженості до однієї зі сторін (96%). Водночас у деяких випадках коментарі судді давали можливість припустити більшу прихильність до однієї зі сторін.

«Суддя неприбуття відповідача розцінила як вияв незацікавленості в долі дитини».

З анкети спостерігача

Лише у 3% випадків суд не приділяв достатньо уваги аргументам або клопотанням учасників справи або відхиляв їх без належних аргументів. Водночас у тих випадках, коли цей стандарт був порушений, це могло вплинути на результат розгляду справи.

«Вирішення клопотання відповідача про необхідність висновку органу опіки та піклування щодо доцільності питання повернення дитини суд відклав, а згодом ухвалив рішення без висновку».

З анкети спостерігача

У переважній більшості випадків (95%) суд не допускав дії чи висловлювання, які підсилюють стереотипи щодо ґендерних ролей у суспільстві. Водночас у кількох випадках такі висловлювання були зафіксовані.

«Чоловік повинен утримувати дитину – слова суду».

З анкети спостерігача

«Після засідання була “повчальна” бесіда: “Ви ж мати...”».

З анкети спостерігача

Водночас у тоні чи ставленні не відчувалася різниця у комунікації з представниками різної статі.

Органи опіки та піклування частіше, аніж судді проявляли зовнішні ознаки упередженості до сторін у справі.

Так, у 21% випадків орган опіки та піклування виражав зовнішню прихильність до однієї сторони у порівнянні з іншою (у судах – 4%). При цьому у випадку спору між батьками орган опіки та піклування частіше упереджено ставився до батька дитини.

«Інколи критикували батька, що він обманює у тому, що не розуміє мову, деякі члени комісії явно були на стороні матері і не приховували цього».

З анкети спостерігача

У 12% випадків представники органу опіки та піклування допускали різні дискримінаційні висловлювання. В окремих випадках органи опіки та піклування демонстрували упередженість до іноземців, виявляли некомпетентність у питаннях законодавства, зокрема зобов'язань України відповідно до міжнародних договорів тощо.

«Висловлювання (під час обговорення):

“Чому наші українські суди мають ухвалювати рішення проти матері-українки?”

“Яке значення для нас має німецьке чи ще якесь законодавство, коли в нас є своє?”».

З анкети спостерігача

«Головуюча зазначила, що у зв'язку із 56-річним віком заявник має склероз».

З анкети спостерігача

Лише у 37% справ орган опіки та піклування давав можливість учасникам засідання ознайомитися з доказами, іншими документами у справі, якщо ті про це клопотали. У 15% випадків орган не приділяв достатньої уваги аргументам або клопотанням учасників справи та відхиляв їх без належного обґрунтування.

У 24% випадків учасники справи не могли вільно висловити свою думку, у 5% – були обмежені у праві поставити питання. На думку спостерігачів, у більшості випадків, коли ці права обмежувалися, обмеження не були виправдані.

Верховний Суд наголошує на рівності прав батьків на участь у вихованні дитини, однак поки що суди не завжди враховують цей висновок у своїй практиці, надаючи перевагу матері у вихованні дитини. Так, у 2018 році Велика палата Верховного Суду у справі щодо визначення місця проживання дитини затвердила важливий для правозастосування висновок щодо рівності прав батька та матері дитини при визначенні місця проживання дитини⁷. У цій справі Велика палата Верховного Суду відступила від попередньої практики Верховного Суду України, який в аналогічних спорах займав позицію щодо переважного права матері на проживання з дитиною. Зокрема, Верховний Суд зазначив, що Декларація прав дитини, відповідно до якої дитина, за відсутності виняткових умов, не повинна розлучатися з матір'ю, не є міжнародним договором, який є частиною національного законодавства. Натомість Верховний Суд вказав, що у цих спорах слід застосовувати Конвенцію ООН про права дитини, яка передбачає рівне право батьків на участь у вихованні дитини.

Незважаючи на це рішення Верховного Суду, аналіз практики судів першої та апеляційної інстанцій показує, що суди у багатьох випадках і далі надають перевагу матері дитини при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини.

Про це свідчать такі обставини.

У більшості судових справ щодо визначення місця проживання дитини, суд вирішує справи на користь того з батьків, з ким фактично проживає дитина. Однак у трьох (з 50 проаналізованих) рішеннях, коли суд змінив фактичне місце проживання дитини, справа вирішувалася на користь матері дитини. Крім того, з мотивувальної частини судових рішень очевидно, що суд не керувався принципом рівності між батьками.

⁷ Див. Постанову Верховного Суду від 17 жовтня 2018 року №77361954.

Приклад. Апеляційний суд зазначив: «виходячи з принципу пріоритетності прав та інтересів дитини, встановивши наявність однакових належних матеріально-побутових умов у матері і у батька для проживання дитини, – суд першої інстанції, дійшов обґрунтованого висновку про визначення місця проживання дитини з матір'ю». При цьому суд першої інстанції аргументував необхідність визначення місця проживання дитини з матір'ю тим, що дитина мала досвід проживання з матір'ю після розірвання шлюбу, хоча, як свідчать матеріали справи, дитина після розірвання шлюбу мала досвід проживання як з матір'ю, так і з батьком, і на момент розгляду справи у суді першої інстанції проживала з батьком.

Див. постанову Дніпровського апеляційного суду від 6 червня 2019 року № 82301948

У деяких судових рішеннях проявляється гендерний стереотип, що у вихованні дівчаток повинна мати перевагу матір.

Приклад. Апеляційний суд вказав, що дитині «понад 5 років, вона є дівчинкою, найбільш потребує у цей період свого розвитку материнської ласки та турботи і не може бути розлучена з матір'ю, за відсутності підстав для цього». З аналізу цього рішення незрозуміло, чому суд за рівних умов віддає перевагу матері, окрім власного уявлення суду про те, що дитина є дівчинкою, а дівчатам у віці понад 5 років комфортніше з матір'ю. Суд також не перевірів твердження батька дитини про те, що сама дитина хоче залишатися з ним, і не заслухав думку дитини у межах судового розгляду.

Див. постанову Миколаївського апеляційного суду від 24 січня 2019 року № 79470241

5.4. КУЛЬТУРА ВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУ

Під час моніторингу засідань суду (органу) для оцінки рівня культури ведення процесу були використані такі питання.

- Чи відволікався представник органу, що розглядав справу, від процесу?
- Чи слухав представник органу, що розглядав справу, учасників справи з достатньою уважністю?
- Чи допускав представник органу, що розглядав справу, грубість, нетактовність, зневагу до учасників засідання або демонстрував будь-яку іншу негідну поведінку?
- Чи мало місце недотримання етичних норм та культури спілкування іншими учасниками справи? Чи вживав суд заходи реагування?

Отримані результати щодо культури ведення процесу в суді практично не відрізняються від оцінок спостерігачів, які реалізували програму моніторингу судових засідань у 2017 році. Здебільшого під час судових засідань суд та інші учасники справи демонстрували належну культуру спілкування. Водночас у кожній десятій справі суд та (або) інші учасники процесу порушували цей стандарт.

У 92% випадків суддя не відволікався від ведення процесу. У 94% випадках суд слухав учасників справи з достатньою уважністю. Порушення цих вимог найчастіше полягало у тому, що суддя переглядав свій телефон під час розгляду справи.

«Представник позивача робила зауваження суду через те, що їй здалось, що суд неуважно слухає справу».

З анкети спостерігача

«Суддя сама не пам'ятала, які ухвали вона постановляла, не слухала учасників уважно».

З анкети спостерігача

У 94% випадків суд не допускав грубість, нетактовність, зневагу до учасників процесу чи будь-яку іншу негідну поведінку. Проте в одній зі справ, на якій була присутня дитина, суддя допустив таку поведінку.

«Можна трактувати певні висловлювання суду як грубість: "Ви зараз розказуєте таку собі казку, що ви герой, бо пішла працювати.."; "...таке враження, що ви вийшли із зали і зайшли, не вчинивши жодних дій щодо дитини..."; "у турботливої матері не буває таких дітей..." (пізніше суд вибачився)».

З анкети спостерігача

У 95% випадків інші учасники справи (крім суду) не допускали дій чи висловлювань, що можна було б розцінити як недотримання етичних норм чи культури спілкування. При цьому у більшості випадків суд не відреагував на некоректну поведінку учасників справи, коли це було доречно зробити.

Загалом рівень культури спілкування в органах опіки та піклування є помітно нижчим, ніж у судах. Найчастіше недоліки проявлялися в неуважному слуханні або відволіканні від процесу та тиску на учасників справи. Так, у кожному четвертому випадку (24%) орган опіки та піклування (дорадчий орган) здійснював тиск на учасників справи.

«Так, здійснювався тиск. Деякі висловлювання окремих членів комісії: "Якщо він не сплачує, вона має право не давати дитину", "він не сплачує аліменти, то ми можемо сміливо ставити питання про позбавлення батьківських прав". Також були висловлювання про відібрання авто, неможливість перетину кордону. Після таких висловлювань адвокат запитав, чи все-таки нададуть зацікавленій особі слово. Представника постійно перебивали члени комісії».

З анкети спостерігача

«Так, здійснювався моральний тиск на жінку, яка хотіла зустрічатись з дітьми та в подальшому їх повернути, членкиня комісії сказала, що не вірить жінці, бо та знов повикидає дітей».

З анкети спостерігача

У 31% засідань члени органу опіки та піклування не уважно слухали справу або відволікались від процесу.

У 18% випадків представник органу, що розглядав справу, використовував висловлювання, які підсилюють стереотипи щодо гендерних ролей у суспільстві.

У 17% випадків представник органу, що розглядав справу, допускав грубість, нетактовність, зневагу до учасників засідання. У такій самій кількості випадків етичні норми порушували інші учасники процесу.

У більшості випадків, коли такі порушення відбувалися, представники органу не вживали присікальних заходів до порушника етики, коли такі заходи були доречними.

5.5. ДОТРИМАННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ

Під час моніторингу засідань перевірка дотримання розумних строків розгляду справ здійснювалась за допомогою таких питань.

- Чи відбулося засідання, заплановане до відвідання? Якщо не відбулося, то з яких причин? На коли перенесене засідання, яке не відбулося (якщо відомо)?
- Чи розпочався розгляд справи, запланованої до відвідання, вчасно?
- Яка загальна тривалість засідання (з урахуванням та без урахування перерви)?
- Чи вирішена справа у цьому засіданні?
- Якщо це можливо, визначте загальну тривалість розгляду справи від ініціювання до засідання, де Ви були присутні.

Отримані результати щодо дотримання розумних строків розгляду судами суттєво гірші від оцінок спостерігачів, які реалізували програму моніторингу судових засідань у 2017 році.

Здебільшого у судових справах, що стосуються інтересів дитини, не дотримуються розумні строки. Більшість призначених судових засідань не відбувається, велика частина справ розглядаються понад півроку, а судові засідання часто починаються із значними затримками.

55% судових засідань, попередньо запланованих до відвідання спостерігачами, не відбулося.

У переважній більшості випадків засідання не відбулося або було відкладене одразу після початку через неприбуття сторін, однієї із сторін, їхніх представників, або у зв'язку з поданням сторонами клопотання про розгляд справи без їхньої участі (73%).

В одному з випадків, на засідання, яке не відбулося, прибула дитина. Проте суд вирішив відкласти справу – у зв'язку з тим, що не прибув адвокат відповідача.

У деяких випадках, на думку спостерігачів, суд навмисне вишукував привід не розглядати справу.

«Один із відповідачів вдруге не з'явився, позивач та інший відповідач просили слухати справу, але суд вирішив відкласти, оскільки час для подання відзиву не спливав (рахував із часу отримання відповіді, що не з'явився, другої повістки). Фактично суд "шукав" причини не розпочинати слухання справи».

З анкети спостерігача

В 11% випадків розгляд справи не відбувся через неприбуття судді, зокрема, через тривалий розгляд попередніх справ, хворобу, відрадження, участь у з'їзді суддів, відсторонення від посади або через те, що суддя не з'явився на роботу з невідомих причин.

«Невідомо, чому не відбулося засідання. Ні судді, ні секретар судового засідання не підійшли до зали судового засідання, яка вказана на дошці оголошень суду».

З анкети спостерігача

Решта справ не відбулася з інших причин, зокрема у зв'язку з визнанням позову або неналежним повідомленням відповідача.

Розгляд більшості судових засідань, що не відбулися, перенесено в межах місяця (67%). 15% судових засідань перенесені у межах трьох місяців, 3% – на строк понад 3 місяці. Ще 8% справ перенесено на наступний день, 7% – у межах тижня.

Багато справ, що стосуються інтересів дитини, розглядалися (розглядаються) протягом тривалого часу. У 15% справ розгляд тривав (триває) більше року, у 29% справ – понад півроку. Часто такі тривалі строки розгляду негативно впливають на права та інтереси дитини.

«Суд першої інстанції розглядав справу 11 місяців (09.08.2018 – подано позов, рішення ухвалено – 05.07.2019). У цій ситуації малолітня дитина опинилася між байдужістю батьків (із негативним впливом) та байдужістю служб у справах дітей, які лише формально виконують свої обов'язки».

З анкети спостерігача

Лише у 9% справ судові засідання почалися вчасно, у 14% – із затримкою до 5 хв, у 26% – із затримкою у 5-10 хв, у 18% – із затримкою у 11-20 хв, у 19% – із затримкою у 21-40 хв, у 8% – із затримкою у 41-60 хв, у 6% – із затримкою у понад годину. Також 3% судових засідань почалися раніше анонсованого часу.

Органи опіки та піклування здебільшого забезпечують розгляд питань, що стосуються інтересів дитини, у розумний строк. Певні проблеми є лише у забезпеченні проведення засідання у попередньо визначений час.

У 97% випадків спостерігачі змогли відвідати заплановане до спостереження засідання органу опіки та піклування. Лише в одному випадку засідання не відбулося у зв'язку з тим, що голова комісії «був зайнятий на інших заходах».

Як правило (93%) розгляд справ в органах опіки та піклування відбувається за одне засідання.

У більшості випадків спостерігачі не мали можливості встановити загальну тривалість розгляду справи від ініціювання розгляду до кінцевого рішення. Водночас у тих випадках, коли це вдалося встановити, максимальний час розгляду питання становив 2 місяці.

У 3% запланованих до відвідування справ засідання розпочалося вчасно, у 22% випадків із затримкою до 5 хв, у 33% справ засідання розпочалося із затримкою у 5-10 хв, у 3% – із затримкою в 11-20 хв, у 7% – із затримкою у 21-40 хв, в 11% – із затримкою у 41-60 хв, у 15% – із затримкою понад 1 год. Також у 7% справ засідання розпочалося раніше запланованого часу.

6. СТАНДАРТИ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ

6.1. КОМФОРТНІ УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ

Однією зі складових правосуддя, дружнього до дитини, є створення максимально комфортних умов для дитини у приміщенні суду та безпосередньо під час слухання справи.

Комітет Міністрів Ради Європи у Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дитини⁸, у цьому зв'язку рекомендує вживати, зокрема, такі заходи:

- до початку судового засідання, дитину слід ознайомити з приміщенням суду, іншими об'єктами, особами посадових осіб, які беруть участь у засіданні;
- урахувати під час судового засідання рівень зрілості, розуміння, вік, спеціальні потреби дитини;
- слід використовувати мову, відповідну до рівня і розуміння дитини, спілкуватися з дитиною з повагою і чуйністю;
- повинні застосовуватися такі методи проведення інтерв'ю, як відео- або аудіо-запис, або досудове слухання перед відеокамерою, і такі записи мають вважатися прийнятними доказами;
- повинен бути забезпечений, наскільки можливо, захист дітей від зображень або інформації, яка може бути шкідливою для їхнього здоров'я. При прийнятті рішення про розкриття зображень або інформації, які можуть завдати шкоди дитині, суддя повинен звернутися за порадою до інших спеціалістів: психологів та соціальних працівників;
- судові засідання, в яких беруть участь діти, повинні бути адаптованими до темпу і тривалості концентрації уваги дитини: мають плануватися регулярні перерви і слухання не повинно тривати надто довго. Для сприяння участі дітей повною мірою у межах їхньої когнітивної здатності і задля забезпечення підтримки їхньої емоційної стабільності, фактори, що порушують процес засідання, і фактори, що відвертають увагу, мають бути скорочені до мінімуму;
- наскільки це доречно і можливо, кімнати для проведення інтерв'ю і зали очікування повинні бути організованими для дітей і в умовах, сприятливих для дитини.

Нам не вдалося виявити затверджених на національному рівні стандартів щодо створення дружнього до дитини середовища в судах. Водночас відповідно до Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року⁹ такі стандарти лише мають бути розроблені. Зокрема, до кінця I кварталу 2021 року планується розробити та поширити рекомендації за метою «зелена кімната» для судів з метою проведення судових засідань в оточенні, дружньому до дитини.

Сучасні приміщення судів і органів опіки та піклування не пристосовані для перебування дітей. Важливо, що цьому питанню почали більше приділяти увагу. Так, під час інтерв'ю усі категорії респондентів звернули увагу на те, що і суди, і органи опіки та піклування потребують додаткового матеріально-технічного забезпечення для обладнання окремих залів для слухань, адаптованих до участі дітей, окремих приміщень для перебування дітей, а також обладнання приміщень пеленальними столиками та іншими засобами, що покращать перебування дітей та батьків у тій чи тій установі.

⁸ Див. п. 54-63 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини від 17 листопада 2010 року // Режим доступу до ресурсу: <https://rm.coe.int/16804c2188>

⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 року № 1335-р Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1335-2019-%D1%80>.

Суди рідко мають зали судових засідань, адаптовані під участь дитини, а також зони очікування для батьків, які прийшли до суду з дитиною.

«Необхідна спеціальна зала судових засідань для подібних категорій справ та дитяча кімната, де діти можуть перебувати до чи під час засідання, а не в коридорах як тепер».

Присяжна, м. Одеса

Більша частина опитаних суддів зазначили, що у судах звертають особливу увагу на судові процеси за участі дитини, враховуючи і місце проведення засідання. У судах для цього використовують кращі зали судових засідань, обирають більш доступні з них, наприклад, на першому поверсі, або кабінети суддів.

В окремих судах судді наполягають на створенні спеціальних умов та докладають зусилля для цього. Важливу роль відіграють досвід, отриманий як під час розгляду відповідних справ, так і в межах різних міжнародних програм (зокрема, надихає досвід Польщі, Нідерландів), завдяки яким судді впроваджують отриманий позитивний досвід в Україні. Це відображається й у створенні спеціальних умов для перебування дітей в судах.

У деяких судах вже створені спеціальні умови для перебування дітей. Проте навіть наявність спеціальної зали не означає можливості її використання для проведення судових засідань через невизначеність з цього питання в українському законодавстві.

«Наш суд має дуже гарні умови: просторі коридори, диванчики, монітори, розташовані в холах, є "зелена кімната". У ній дитина може гратися. На сьогоднішній день судді і працівники суду розуміють, що таке особливе ставлення до дитини, тому що про це говоримо вже не рік і, мабуть, не 5, а вже близько 10 років ми обговорюємо з колегами дружнє до дитини правосуддя. Всі завжди привітні. Проблем з комунікацією немає.

За вимогою чинного законодавства усі засідання проводяться в залах судових засідань. Думаю, що наша "зелена кімната" перша в Україні, адже нове приміщення суду ми відкрили в 2017 році. Вперше таку кімнату я побачила 13 років тому в польському суді. Так, у Польщі в таких кімнатах проводяться опитування дитини в реальному часі під час проведення судового засідання. Суддя виходить в "зелену кімнату" і за допомогою встановлених у ній камер усі, хто знаходиться в цей час в залі судових засідань, бачать та чують опитування дитини. Суддя при цьому не в мантії, в ігровій формі проводить опитування дитини. Зрозуміло, дитина не бачить, що відбувається в залі судового засідання. Наразі українське законодавство не конкретизує питання використання "зеленої кімнати". Це розуміли в суді, коли робили ремонт і побудували її, проте ми діяли на перспективу. Розпочати її використовувати у такому варіанті можна будь-коли, необхідно лише під'єднати відеокамери та звук, що робиться дуже швидко, а зали судових засідань вже обладнані для того, щоб транслювати те, що буде відбуватись у "зеленій кімнаті".

Опитування дитини в "зеленій кімнаті" дозволить не травмувати дитину, проводити засідання паралельно, а не в офіційній обстановці типової зали засідань, хоч навіть і з можливими іграшками. Опитування може здійснювати суддя або ж психолог, що можна залишити на вирішення головуючого у справі.

А можна таке опитування проводити окремою процесуальною дією поза межами засідання. У такому випадку, наприклад, батьки можуть спостерігати за процесом опитування за склом. Адже полівина стіни є скляною та завішана жалюзьями, так щоб з кімнати не було нічого видно, а з іншого боку за всім можна спостерігати».

Суддя міськрайонного суду, м. Луцьк

«У суді є куточок для дитини, адже у суді є багато відвідувачів з дітьми. Він є інформативним під кутом зору прав людини, дитини. За допомогою картинок роз'яснена інформація про сторін судового процесу. Їх переважно використовують батьки. Працівники суду не проводять роз'яснення для дітей за допомогою цих матеріалів, зокрема на це впливає брак кадрів. Наразі я працюю над тим, щоб у суді була створена спеціальна зала для дітей. Я сам розробляю таку залу, якої вона має бути форми та наповнення, вивчаючи інший досвід. Робимо ремонт і намагаємось знайти допомогу».

Голова районного суду, Чернігівська область

Бувають випадки, що з'ясування думки дитини відбувається наодинці у кабінеті судді, що спеціально пристосований для проведення судових засідань, із обов'язковою фіксацією такого опитування. Це відбувається і в цивільних справах. Суддя має подарункові блокноти, ручки, друковані конвенції про права дитини, адаптовані для дітей. Вони також слугують подарунками для зменшення рівня стресу дитини.

Щодо облаштувань приміщень органів опіки та піклування, то лише одна представниця з Києва зазначила, що для дітей створені спеціальні умови.

«В органах опіки та піклування та в більшості адміністрації [Києва] вже є спеціальні окремі кімнати для дітей, де дитина може погратись, подивитись мультики, зайнятись чимось цікавим. У міському центрі дитини взагалі всі кімнати спеціально обладнані для дітей, є багато іграшок, є кімнати для пісочної терапії».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Керівниця однієї з міських служб у справах дітей зазначила, що спеціального приміщення окремо для дітей немає. Проте за потреби вона виділяє відвідувачам з дітьми свій особистий кабінет.

Адаптованість приміщення суду (органу опіки та піклування) до розгляду справ дітей, оцінювалася за допомогою таких питань.

- Чи є в органі зона очікування, зручна для дитини?
- Чи є в органі зона (дитячий куток), де батьки можуть залишити дитину на час слухання під наглядом?
- Чи є в органі пеленальний столик?
- Чи доступний для відвідувачів органу туалет? Наскільки він доглянутий?
- Чи є в органі зала засідань, зручна для дитини?
- Які заходи безпеки вживаються?

Приміщення судів не адаптовані до розгляду справ, у яких можлива участь дитини. У всіх судах немає зали засідання чи зони очікування, адаптованої під потреби дитини, відсутня можливість залишити дитину під наглядом на час розгляду справи.

У 89% випадків у суді була відсутня зона очікування, адаптована до дитини. В решті 11% випадків зона очікування була зручною для дитини (достатньо зручного місця, дивани, вода тощо), однак не була спеціально обладнана під потреби дитини.

«Очікування дитини відбувалось в освітленому коридорі з лавками та столом. На стінах розміщені дитячі малюнки (конкурс однієї із сумських шкіл)».

З анкети спостерігача

У жодному з відвіданих судів не було обладнано адаптованої до потреб дитини зали судового засідання, зони очікування чи зони, де батьки могли б залишити дитину під наглядом на час слухання справи. Також у всіх судах був відсутній пеленальний столик.

«Зала дуже вузька, третину зали займали матеріали (документи), ще частину – місце утримання підсудних; місця для дітей як учасників справи не було (вони зайняли місця вільних слухачів)».

З анкети спостерігача

У 74% випадків для відвідувачів суду був доступний туалет у задовільному стані. Водночас у 13% випадків в осіб, що не є працівниками суду, не було вільного доступу до туалету. У такій самій кількості випадків доступ до туалету був, однак сам туалет був у поганому стані.

У 30% випадків спостерігачі не зафіксували жодних видимих заходів безпеки, що вживалися в суді. У 64% випадків на вході до приміщення був металошукач, у 59% випадків у суді була охорона, у 45% випадків – турнікет, в 1% – відеокамери при вході до суду.

Більшість відвіданих приміщень органів опіки та піклування не обладнані спеціально для розгляду справ, пов'язаних з дитиною. Водночас у порівнянні з судами приміщення органів опіки та піклування частіше адаптовані до розгляду справ, пов'язаних з дітьми.

У 67% випадків у приміщенні органу опіки та піклування була відсутня зона очікування, адаптована до потреб дитини. Водночас у 22% випадків у приміщенні була спеціально обладнана для потреб дитини кімната, яка містила іграшки, розмальовки, дитячі стільці тощо, а в 11% випадків приміщення було зручне для дитини, однак не було спеціально обладнаним під її потреби.

У 85% випадків у приміщенні не було зони, де батьки можуть залишити дитину на час слухання під наглядом. У поясненнях до анкети спостерігачі зауважували, що навіть у тих випадках, коли в органі є обладнана для потреб дитини кімната, не завжди є можливість залишити її (дитину) під наглядом.

У 84% випадків у приміщенні органу був відсутній пеленальний столик.

У 85% випадків у приміщенні був вільний доступ до туалету, який був принаймні у задовільному стані.

У 28% випадків в органах опіки та піклування не було зафіксовано видимих заходів безпеки. У 62% випадків на вході до приміщення був присутній охоронець, у 21% – наявний металошукач, у 10% – турнікет.

6.2. ПРАВО БУТИ ПОІНФОРМОВАНИМ

Право бути поінформованим є одним з ключових прав дитини, залученої до судового процесу. Так, відповідно до статті 13 Конвенції ООН про права дитини вона має право шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини.

У контексті судового процесу право на інформацію розкривається у Європейській конвенції про здійснення прав дитини. Відповідно до статті 3 Конвенції дитина, яка за внутрішнім законодавством визнається такою, яка має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, може вимагати надати всю необхідну інформацію. Крім того, дитина має право отримати консультацію щодо можливих наслідків свого рішення або рішення щодо себе.

Праву дитини на інформацію щодо змісту судового процесу кореспондує обов'язок суду упевнитися у тому, що дитина отримала всю необхідну інформацію. Згідно зі статтею 6 цієї Конвенції, судовий орган у відповідних випадках консультує дитину особисто (у разі необхідності – приватно) або через інших осіб чи інші органи в зрозумілий для дитини спосіб, якщо це явно не суперечить найкращим інтересам дитини. Від якості виконання судом цього обов'язку часто залежить враження дитини від правосуддя у цілому.

Керівні принципи Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, містять певні вимоги щодо способу забезпечення права дитини на інформацію, яких мають дотримуватись як суди, так і інші державні установи. Зокрема, дитині має бути надана інформація і консультації у спосіб, адаптований до її віку і рівня зрілості, мовою, яку дитина може зрозуміти, і з урахуванням статі і культури дитини.

Як правило, і дитина, і батьки або законні представники дитини повинні отримувати інформацію безпосередньо. Надання інформації батькам не повинно використовуватися як альтернатива наданню інформації дитині.

Не існує обов'язку, щоби всі елементи права на інформацію розкривалися винятково судом. На етапі першого залучення до процедур судочинства відповідна інформація може бути надана іншими компетентними органами, такими як органи поліції, імміграційні, освітні, соціальні або медичні служби.

Також держави повинні забезпечити наявність і широке розповсюдження матеріалів, доступних для розуміння дитиною, що містять відповідну юридичну інформацію. Для дітей повинні створюватись спеціальні інформаційні служби, такі як спеціальні веб-сайти та гарячі лінії допомоги дітям.

Стаття 9 Закону України «Про охорону дитинства» визнає за дитиною право на вільне висловлення думки та отримання інформації. Зокрема, відповідно до закону «діти мають право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення».

Особливості забезпечення прав дітей на інформацію під час розгляду справи, що стосується їхніх інтересів, визначені у статті 45 Цивільного процесуального кодексу. Так, дитина має право отримувати через представника чи законного представника інформацію про судовий розгляд, а також наділяється усіма правами, які мають учасники справи.

Водночас українське законодавство не містить прямого обов'язку суду переконатися в тому, що дитина, яка за своїм розвитком, здатна усвідомити суть судового процесу, що стосується її інтересів, дійсно має інформацію про розгляд справи.

У разі, якщо дитина бере участь у розгляді справи, суд повинен роз'яснити дитині її права та можливі наслідки дій її представника чи законного представника у разі, якщо за віком вона може усвідомити їх значення. Закон також встановлює загальний обов'язок суду сприяти створенню належних умов для здійснення прав дітей.

Під час інтерв'ю переважна більшість респондентів зазначили, що у їхній практиці траплялися випадки, коли під час засідання суд (орган) пояснив дитині її права, суть спору, іншу важливу інформацію, урахувавши її рівень зрілості, вік та мову, яку вона здатна зрозуміти. Дві третини респондентів зазначили, що засідання, в яких брали участь діти, з їхнього досвіду, адаптовані до темпу і тривалості концентрації уваги дитини, слухання не тривали надто довго.

Однак кожен четвертий респондент повідомив, що у їхній практиці траплялися випадки, коли ще до початку засідання дитину ознайомили з приміщенням органу, посадовими особами, які супроводжували її протягом засідання, а після засідання дитина була поінформована щодо подальших кроків.

Під час моніторингу засідань суду (органу) перевірка дотримання права бути поінформованим здійснювалася за допомогою таких питань.

- Чи враховував головуючий вік, загальний рівень розвитку, психічний і фізичний стан учасників процесу при роз'ясненні їм процесуальних прав?
- Чи роз'яснив головуючий ясно, ґрунтовно і в належний час права та обов'язки учасників засідання?
- Чи роз'яснив головуючий право заявити відвід складу органу, який розглядає справу? Чи скористалися цим правом учасники справи?

У 76% випадків суд роз'яснив сторонам їхні права та обов'язки або поцікавився, чи вони зрозумілі. У 87% випадків головуючий суддя повідомляв учасникам про право на відвід складу суду або запитував, чи довіряють вони складу суду.

У випадках, коли дитина залучалася до судового процесу, суд забезпечував дотримання її права на інформацію. Суд дуже детально і неформально пояснював права і те, що відбувалося у засіданні, коли у справі були присутні діти.

Під час моніторингу в усіх випадках, коли дитина була запрошена до зали судового засідання, суд інформував її про процедуру та права. Як правило, такі роз'яснення були зрозумілі дитині.

«Мова та роз'яснення були адаптованими до дітей, суддя постійно переконувалася, чи діти розуміють значення того, що відбувається; з'ясовувала, чи діти знають, що вони усиновлені, чи читали позов».

З анкети спостерігача

«Суд усно інформував дитину про її права, дитина розуміла роз'яснення (власні спостереження)».

З анкети спостерігача

«Суд роз'яснив право на відвід, причому дуже детально, для присутніх дітей».

З анкети спостерігача

«Суддя детально, доступними словами, роз'яснювала дітям кожну процесуальну дію».

З анкети спостерігача

В органах опіки та піклування спостерігачі не зафіксували жодного випадку роз'яснення учасникам засідання процедури розгляду або їхніх прав на засіданні, незалежно від присутності дитини на такому засіданні. В одному випадку члени органу проігнорували питання дитини.

«Дитині не роз'яснили питання, коли вона про це попросила».

З анкети спостерігача

6.3. ПРАВО КЛОПОТАТИ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИКА

За загальним правилом, законними представниками дитини до отримання нею повної цивільної дієздатності є її батьки (опікуни). Однак міжнародне право передбачає випадки, коли дитина має право клопотати про призначення їй спеціального представника. Так, відповідно до статті 4 Європейської конвенції про здійснення прав дітей **дитина має право подавати особисто або через інших осіб чи органи клопотання про призначення спеціального представника під час розгляду судовим органом справ, що стосуються її у випадках, коли внутрішнє законодавство позбавляє суб'єктів батьківської відповідальності права представляти дитину в результаті виникнення у них конфлікту інтересів з останньою, а суд має повноваження призначити такого представника**. Конвенція надає також деякі роз'яснення щодо обов'язків представника щодо дитини. Зокрема, представник надає дитині всю відповідну інформацію, консультації стосовно можливих наслідків реалізації її думки та можливих наслідків будь-якої дії представника, з'ясовує думку та доводить її до відома судового органу (стаття 10 Конвенції).

Деякі додаткові рекомендації щодо представництва містяться також у Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини. Так, Комітет міністрів рекомендує, щоб адвокат, який представляє дитину, мав підготовку і знання у сфері прав дитини і пов'язаних з ними питань, постійно проходив глибинну підготовку і мав необхідні комунікативні вміння для спілкування з дітьми на їхньому рівні розуміння. Також рекомендовано забезпечувати дітям доступ до безкоштовної юридичної допомоги на таких самих або більш поблажливих умовах, ніж дорослим.

Цікаво, що рекомендація щодо представництва у Керівних принципах сформульована навіть жорсткіше, ніж у Європейській конвенції про здійснення прав дітей. Так, якщо Конвенція лише передбачає право суду розглянути питання про призначення дитині спеціального представника, у випадках можливого конфлікту інтересів із законними представниками, то Керівні принципи розглядають призначення спеціального представника як обов'язок суду (див п. 42).

За загальним правилом, права та інтереси дитини у судовому процесі захищають її батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом. При цьому відповідно до статті 59 Цивільного процесуального кодексу з 14 років суд може (однак не зобов'язаний) залучити дитину до участі у справі безпосередньо.

Національне законодавство передбачає право дитини клопотати про заміну законного представника. Відповідно до статей 13, 63 Цивільного процесуального кодексу суд може замінити законного представника, зокрема й за клопотанням дитини, якщо це відповідає її інтересам. Також правила статті 63 цього Кодексу уповноважують суд призначити опіку чи піклування дитині, позбавленій батьківського піклування, та залучити законного представника

На жаль, інтерв'ю та моніторинг засідань не дали жодної інформації щодо реалізації цього стандарту.

6.4. ПРАВО ВИСЛОВИТИ СВОЮ ДУМКУ

6.4.1. УЧАСТЬ ДИТИНИ У ЗАСІДАННІ

Відповідно до статті 12 Конвенції про права дитини держави-учасниці повинні забезпечити дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою у процесі будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Неуважне ставлення до думки дитини під час судового процесу може підірвати її віру у справедливість.

Порушення права бути вислуханим може призвести до порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, відповідно рішення Європейського суду з прав людини у справі «Савіні проти України» щодо відібрання дітей від батьків, Суд встановив «...на жодному етапі провадження у справі судді не заслуховували дітей (включаючи О.С., якому в грудні 2004 року, коли тривав розгляд справи в суді першої інстанції, було тринадцять років) і що внаслідок виконання рішення про відібрання дітей від батьків їх не лише відокремили від родини, а й помістили в різні заклади. Двоє з них виховуються в іншому місті, далеко від Ромен, де живуть їхні батьки, брати і сестри, і це ускладнює можливості підтримувати регулярні стосунки». На підставі усіх викладених міркувань, суд визнав порушення статті 8 Конвенції, незважаючи на те, що національні органи обґрунтовували своє рішення про відібрання дітей від батьків доречними аргументами.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про охорону дитинства» кожна дитина має право на вільне висловлення своєї думки. Це право включає можливість звертатися до органів державної влади із зауваженнями чи пропозиціями щодо їхньої діяльності, подавати заяви чи клопотання щодо реалізації своїх прав та інтересів, а також подавати скарги на їх порушення. Закон також визначає, що забезпечення найкращих інтересів дитини передбачає врахування думки дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

У контексті судового розгляду це право закріплене у статті 45 Цивільного процесуального кодексу, яка визначає право дитини безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати допомогу представника у висловлюванні своєї думки.

Відповідно до статей 18, 56 Сімейного кодексу України, після досягнення дитиною 14 років у неї виникає право безпосереднього звернення до суду за захистом свого права або інтересу, або права чи інтересу своєї малолітньої дитини. З цього віку закон також передбачає можливість дитини особисто здійснювати процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у цивільних справах, що виникають з відносин, у яких дитина особисто бере участь, якщо інше не встановлено законом (стаття 47 Цивільного процесуального кодексу). Здатність особисто здійснювати свої процесуальні права та обов'язки належить фізичним особам, які не досягли повноліття, у спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь (стаття 43 Кодексу адміністративного судочинства).

Окрім загальної норми у законі наголошено на праві дитини звертатися до суду з позовом щодо захисту права на належне батьківське виховання (стаття 152), позбавлення батьківських прав (стаття 165), скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним (стаття 240 Сімейного кодексу).

Водночас українське законодавство не містить прямого обов'язку державного органу (зокрема суду) з'ясувати думку дитини, яка досягла відповідного віку і рівня зрілості, перед вирішенням справи, що стосується її інтересів. Така думка обов'язково з'ясовується лише у випадках, прямо визначених законодавством (наприклад, щодо визначення місця проживання з одним із батьків після досягнення 10-річного віку). Також відповідно до статті 14 Закону «Про охорону дитинства» (розлучення дитини з сім'єю) під час вчинення дій, пов'язаних із розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини, в порядку, встановленому законом, суд заслуховує думку та побажання дитини. В інших випадках з'ясування думки дитини залежить від доброї волі органу, який вирішує справу, що стосується інтересів дитини.

Присутність дитини на засіданнях у справах, які стосуються її інтересів, – швидше виняток, ніж правило. Частіше думку дитини з'ясовують органи опіки та піклування (точніше, їхні дорадчі органи, часто в особі доповідача), суди зазвичай обмежуються врахуванням думки дитини, яка може бути відображена у висновку органу опіки та піклування, або взагалі не з'ясовують думку дитини.

Під час інтерв'ю більшість опитаних повідомили, що мали у практиці випадки, коли дитина опитувалася в суді чи на засіданні органу опіки та піклування, але це дуже рідко. З усіх опитаних лише два респонденти, які є адвокатами, зазначили, що не мали у своїй практиці розгляду справ за участю дитини; в одному з цих випадків – внаслідок відмови суду задовольнити клопотання адвоката однієї зі сторін про допит дитини.

«Участь дитини в судовому процесі – це така специфіка, що зазвичай судді це не практикують. Але все-таки, коли потрібна думка дитини щодо питання залишення її з бабусею чи дідусем, з мамою чи татом, чи визначення місця проживання, де їй буде комфортно, і навіть при позбавленні батьківських прав це треба робити».

Суддя районного суду, Хмельницька область

Найчастіше у дитини запитують думку в таких категоріях справ: визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав, спори щодо участі одного з батьків у вихованні дитини та визначення способів такої участі.

Водночас респонденти не вважають доцільним з'ясовувати думку дитини у майнових спорах і справах щодо аліментів.

«Загалом має застосовуватися індивідуальний підхід, адже кожна справа є особливою, залежить від категорії справи, якщо говорити про цивільні справи. У будь-якому випадку, це є великим стресом для дитини. Це і для дорослих серйозний стрес, а для дитини тим більше, тому потрібен індивідуальний підхід. Також важливою є підготовка самого судді до такого опитування».

Голова районного суду, Чернігівська область

Респонденти зазначали, що думка дитини часто попередньо з'ясовується на засіданнях комісій з питань захисту прав дитини, констатується у висновку органу опіки та піклування, який надається до суду. А тому, на їхню думку, зазвичай немає необхідності викликати її до суду.

«Якщо дитина досягла певного віку і, бачимо що вона не буде травмована, то дитина присутня. Однак часто діти не присутні в судових засіданнях, оскільки їхня думка фіксується попередньо на засіданнях комісії з питань захисту прав дитини, яка констатується у висновку органу опіки та піклування, що надається до суду».

Керівниця служби у справах дітей, Закарпатська область

Один із респондентів звернув увагу на те, що самі органи опіки та піклування не мають самостійної ролі у з'ясуванні думки дитини, а лише візують рекомендації комісії з питань захисту прав дитини.

«Часто діти не йдуть в суд, оскільки їх думки фіксуються попередньо на засіданнях комісії, бо орган опіки – це аморфний орган при райдержадміністрації».

Керівниця служби у справах дітей, Закарпатська область

Здебільшого судді не вважають необхідним здійснювати опитування дитини в суді, щоб зайвий раз не травмувати дитину.

«Щодо спорів про стягнення аліментів, то дитина навіть не повинна знати про це. Напевно, правильно було б, щоб малолітні діти про судові справи навіть не знали, бо саме знання про такі обставини може бути вагомим стресовим фактором. Коли виникають такі вагомі конфлікти між батьками, я навіть не можу уявити, як це боляче впливає на психіку дитини. Якщо таке відбувається, батьки повинні робити усе, щоб дитина не знала про такі ситуації, згладжувати їх. Якщо дитина про це знає, то напевно, стресу вона зазнає ще задовго до суду. Але якщо заглиблюватися, то участь у судовому засіданні не буде виправляти такий стан, а лише продовжувати або поглиблювати його».

Суддя міськрайонного суду, Київська область

Присутність дитини не завжди означає її процесуальну задіяність, адже є випадки, коли сторони просто приводили дітей на засідання, оскільки не мали з ким залишити.

«Суддя може з'ясувати думку дитини лише за згодою її представника. Наприклад, такий випадок був у справі про визначення місця проживання дитини, у якій звертався з позовом батько. Він прийшов у судове засідання з дитиною, оскільки не мав з ким її залишити, але при цьому не погодився, щоб суд опитав дитину. Тож довелося вирішувати цю справу на підставі письмових доказів».

Суддя районного суду, м. Луцьк

«Були випадки, коли дитину учасники брали на судові засідання, а моєму помічнику доводилося займатися дитиною. Дитячої кімнати у нас немає. Але ніхто не заважає помічнику (хоч це і відволікає від повсякденної роботи) сісти з дитиною, поговорити, помалювати. У нас є спеціальні абетки для дітей. Дитина, хоч і в кабінеті, але повністю занурена в інше: розмальовки, мультфільми».

Суддя міськрайонного суду, Київська область

У переважній більшості справ, що стосуються інтересів дитини, суд розглядав їх без залучення дитини та заслуховування її думки. Під час моніторингу лише у 5 % справ діти були безпосередньо присутні на судовому засіданні у справі, що стосується їхніх інтересів (в одній справі дитина приходила на засідання двічі). Крім того, в одному випадку, дитина чекала на результати судового розгляду справи щодо себе у коридорі. Ще в одному випадку на засіданні була присутня дитина сторони у справі (хоча справа стосувалася іншої дитини).

Водночас у багатьох випадках спостерігачі фіксували, що дитину доцільно було заслухати у судовому процесі, оскільки її думка могла мати значення для вирішення справи.

«Питання про думку дітей взагалі не ставилося в процесі: їхню думку не з'ясував позивач – орган опіки та піклування, так само суд в цьому засіданні жодним чином не намагався поцікавитися думками дітей».

З анкети спостерігача у справі про позбавлення батьківських прав

«Питання про думку дитини (яка досягла 5 років) не ставилося взагалі. Орган опіки думку дитини не з'ясував, лише провів огляд стану приміщення, де проживає дитина. Відповідачка-мати в судові засідання не з'являлася, суд вказував, що надсилав запрошення на всі відомі адреси. За рішенням суду дитина має бути відібрана від матері, з якою проживала завжди – і в Іспанії, і в Україні, і передана батькові».

З анкети спостерігача у справі про повернення дитини

Лише у третині справ спостерігачі зафіксували з'ясування думки дитини органом опіки та піклування у засіданні або поза ним. Найчастіше думка дитини оголошується через усну доповідь представника органу, який спілкувався з дитиною. У більшості випадків орган опіки та піклування розглядав справу, що стосується прав або інтересів дитини, без її залучення.

Лише у 34 % випадків спостерігачі зафіксували інформацію про з'ясування думки дитини щодо питання, яке стосується її інтересів. У решті випадків думка дитини не з'ясовувалася або ж про цю думку не повідомлялося на засіданні.

«Думку дитини взагалі не враховували, хоча хлопчику вже 10 років і його думку важливо б було з'ясувати».

**З анкети спостерігача
у справі про надання висновку щодо позбавлення батьківських прав**

У тих випадках, коли думку дитини з'ясовували, найчастіше це відбувалося через доповідь представника органу, який спілкувався з дитиною (60%).

Одного разу думку дитини з'ясували зі слів матері (справа про надання погодження служби у справах дітей на перебування дитини у вихідні дні у школі-інтернаті за заявою матері). Діти були присутні лише на 14% засідань, відвіданих спостерігачами.

Результати аналізу судових рішень підтверджують попередні висновки, що думка дитини заслуховується рідко. Лише у чотирьох рішеннях з 50 проаналізованих судових рішень є дані про те, що дитина висловлювала свою думку безпосередньо в судовому засіданні.

Ще у двох рішеннях суд вказував, що інформація про думку дитини міститься у матеріалах справи: в одному випадку дитина змогла висловити свою думку через свого представника, в іншому – дитина висловила свою думку на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, однак не була присутня під час судового розгляду. Інколи думка дитини фіксується у висновках психологів.

Приклад справи, де думка дитини могла мати значення для справи. За обставинами про визначення місця проживання дитини батько дитини оскаржував рішення суду першої інстанції про визначення місця проживання малолітньої дочки разом з матір'ю дитини. Так, батько дитини, якій на момент розгляду справи виповнилося більше 5 років (точний вік дитини невідомий), стверджував, що дитина має прихильність до нього та хоче проживати з ним.

Проте у рішеннях судів першої і апеляційної інстанцій відсутні відомості про те, чи заслуховувалася у судовому засіданні думка дитини і чи вживав суд будь-яких заходів для того, щоб з'ясувати цю думку безпосередньо. У результаті суд відмовив батьку дитини в задоволенні апеляційної скарги.

**Див. постанову Миколаївського апеляційного суду
від 24 січня 2019 року №79470241**

З'ясування думки дитини під час судового процесу прямо не залежить від її віку. У більшості випадків суд не з'ясовував думку дитини, якщо це прямо не вимагалось законом, навіть у випадках, коли дитина за своїм віком була здатна усвідомлювати суть справи, що стосується її інтересів.

Так, принаймні у 15 з 50 справ суд не з'ясовував думку дитини, яка досягла шкільного віку на час розгляду справи.

6.4.2. ВІК, З ЯКОГО ОПИТУЮТЬ ДИТИНУ

У міжнародному праві відсутнє посилання на конкретний вік дитини, з настанням якого, вона вважається такою, що здатна реалізувати своє право бути вислуханою.

Національне законодавство також не встановлює конкретний вік дитини.

Водночас у деяких категоріях справ закон пов'язує досягнення дитиною певного віку з обов'язком отримати її згоду перед вчиненням дій, що впливають на неї, або поінформувати дитину про юридичні наслідки таких дій.

Зокрема, згоду дитини треба отримати при зміні її прізвища чи по батькові. Так, відповідно до статті 148 Сімейного кодексу після досягнення дитиною 7 років потрібно отримати її згоду на зміну прізвища. Після досягнення дитиною 14 років у разі зміни батьком дитини свого імені, по батькові дитини змінюється за її згодою (*стаття 149*).

Після досягнення дитиною 10 років батьки дитини, які не проживають разом, повинні враховувати її думку при визначенні її місця проживання, а з 14 років – дитина має право самостійно визначати своє місце проживання з одним із батьків (*стаття 160*).

Закон також встановлює особливості інформування дитини в справах щодо усиновлення. Так, дитина, яка за своїм віком та рівнем розвитку здатна зрозуміти факт усиновлення, повинна надати свою згоду та бути поінформована про правові наслідки усиновлення (*стаття 218 Сімейного кодексу*).

Порядок отримання згоди дитини, у визначених законом випадках, регулюється підзаконними актами. Так, Постанова Кабінету Міністрів України № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» регулює порядок знайомства потенційних усиновлювачів з дітьми та визначає спосіб отримання згоди дитини на усиновлення.

Постанова Кабінету Міністрів України № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» регулює, зокрема, порядок отримання згоди дитини, яка залишилася без батьківського піклування на тимчасове влаштування у сім'ю родичів, сім'ю патронатного вихователя, центр соціальної підтримки дітей та сімей тощо.

Під час інтерв'ю респонденти по-різному відповідали на питання, з якого віку доцільно заслуховувати думку дитини. Третина респондентів вважала, що думку дитини потрібно з'ясувати, якщо вона вже досягла 10-річного віку. Менше третини критерієм вказали не вік, а рівень розвитку дитини, який дає можливість висловити власну думку. Інші з власного досвіду називали різний вік, найменший з яких був 4 роки.

Деякі респонденти згадували про існування практики опитувати дитину, яка досягла 10 років, як на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, так і в суді.

6.4.3. ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА (ПЕДАГОГА, ПСИХОЛОГА)

У контексті судового розгляду закон передбачає факультативну можливість залучення судом представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей під час допиту дитини як свідка (стаття 232 Цивільного процесуального кодексу), водночас в адміністративному судочинстві передбачена можливість залучення в цьому випадку педагога (стаття 214 Кодексу адміністративного судочинства).

Під час інтерв'ю переважна більшість (85%) респондентів наголосили на важливості участі психологів та педагогів у процесі з'ясування думки дитини та загалом супроводі дитини і її родини під час вирішення того чи іншого спору. Стільки ж повідомили про те, що їхній досвід підтверджує, що психологів та педагогів залучають на практиці – для допомоги під час опитування або для складання психологічної характеристики дитини.

При цьому половина з цих респондентів мають переважно позитивну думку про роботу відповідних спеціалістів на практиці. В інших випадках респонденти зазначили, що не можуть належним чином оцінити кваліфікацію психологів та педагогів.

«Звичайно, різні є фахівці, але ті, які в нас бувають у суді, вони всі кваліфіковані, вони мають певні знання, досвід, який ми враховуємо, звичайно, тому що мають підхід до дитини певного віку. Ми їх опитуємо як спеціалістів, враховуємо при розгляді справи ... Іноді батько просить кожен день зустрічатися з дитиною, чи це доцільно, коли вже і в батька, і мами є інші сім'ї, психолог дає свій висновок».

Суддя міськрайонного суду, Хмельницька область

«Майже в 95% справ, що розглядаються в м. Києві та стосуються захисту прав дитини, беруть участь психологи. Вони вже достатньо компетентні. З 2008 року ми вже підібрали такий штат психологів, який з усіх боків намагається вберегти дитину від конфліктів, порушень, щоб її не травмувати. Часто це практичні психологи, не обов'язково дитячі. Служба у справах дітей та сім'ї запроваджує курси, навчальні семінари, зокрема зараз є популярною тема домашнього насильства, насильства над дітьми, як його правильно викривати, як правильно себе поводити з дітьми. Тому всі вони мають 7-15 різних сертифікатів за різними напрямками. І постійно підвищують свою кваліфікацію для того, щоб ефективно працювати з дітьми. Щодо участі педагогів. У судових засіданнях переважно беруть участь працівники служби у справах дітей та сім'ї, а практично у 80% вони є педагогами за освітою».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Респонденти висловлювали пропозиції впроваджувати спеціалізацію психологів у справах дітей, створити їхній реєстр для можливості запрошувати в судові чи адміністративні процедури за участю дітей, більше залучати психологів до процедур примирення, надавати з їхньою допомогою психологічну підтримку і дітям, і їхнім батькам, запровадити попередню психологічну підготовку дитини до участі у судовому засіданні.

У половині випадків дитина, яка прибула на судове засідання, отримувала професійну або особисту підтримку до засідання або під час нього. У тих випадках, коли суд не використовував професійну допомогу при спілкуванні з дитиною, він, на думку спостерігачів, був достатньо підготовлений для самостійного спілкування з дитиною.

«Допомога спеціаліста при спілкуванні з дитиною не використовувалася, але спеціаліст був присутнім і готовим надати таку допомогу».

З анкети спостерігача

6.4.4. ПРОЦЕДУРА ОПИТУВАННЯ

Під час інтерв'ю дві третини респондентів повідомили, що суди проявляють особливе (в позитивному сенсі) ставлення до потреб дітей у разі їхньої присутності, і одна третина – так само відповіла щодо органів опіки та піклування.

Особливе ставлення у суді, за даними респондентів, проявляється в такому (як у судових засіданнях, так і поза ними):

- роз'яснення для дитини надаються «зрозумілими словами», «м'якше поводяться, розмовляють», дитині, щоб не травмувати, задають запитання у дуже нейтральних формулюваннях;
- обирається зручний час засідань;
- суддя проводить опитування дитини без мантії;
- для дітей проводиться екскурсія судом, поки батьки перебувають на судовому засіданні;
- працівники суду пригощають дітей солодощами;
- є можливість погратися у спеціальній кімнаті;
- думка дитини заслуховується за участі психологів.

«Судді, які мали попередній досвід у подібних справах, намагаються проявити особливе ставлення, ті, хто не мали – ставляться здебільшого формально».

Адвокат, м. Львів

Протягом інтерв'ю не раз ставилося питання про розгляд суддею справ за участю дитини в мантії чи без неї. Однозначної відповіді немає.

«Я так практикую: коли дитина допитується, суддя не повинен бути в мантії. Вважаю, що це настожує дитину, не налаштовує на комунікацію, дитина тоді закривається, боїться».

Суддя міськрайонного суду, Хмельницька область

«Мантія – це не атрибут, це символ знеособлення. І в такому випадку цей символ має також нагадувати самому судді, зокрема про об'єктивність. Більше скажу, мантія не лякає. Я, у мантії, коли бачу дітей в коридорі, цукерки їм роздаю. Не було жодного разу, щоб дитина дивилася і жажалася мене, і відмовилася від цукерок. Усе нормально. Мантія не лякає, її не потрібно знімати».

Суддя міськрайонного суду, Київська область

Щодо особливого ставлення в органах опіки та піклування респонденти наводили такі приклади: дії проводяться в ігровій формі, надається можливість для того, щоб дитина помалювала, погралася.

«Усі намагаються поводитись таким чином, щоб це не виглядало фарсом, а в більш ігровій формі проводити ці дії».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Процедура опитування дитини в судах та органах опіки та піклування чітко не визначена, тому практика різна.

Орган, який вирішує справу, яка стосується інтересів дитини, найчастіше сприймає думку дитини не безпосередньо, а «з чужих слів». Відповідно до результатів інтерв'ювання переважно думка дитини фіксується у висновку органу опіки та піклування.

Думку дитини з'ясовує працівник служби у справах дітей, який усно доповідає на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, що й схвалює проєкт такого висновку для затвердження органом опіки та піклування. Рідше думку дитини заслуховує сама комісія на своєму засіданні. Відповідно думка фіксується у висновках органів, зрідка – у протокольній формі. Процес з'ясування думки дитини у цих випадках зазвичай не фіксується технічними засобами.

«Був випадок, коли ми мали висновок, але батько заявив, що усе було не так, і надав звукозапис, який було відтворено. Почув, що на засіданні [комісії] відбувалися інші речі, ніж відображені у висновку. У цій ситуації – зафіксовано звукозаписом. Тому засідання комісії теж треба фіксувати, адже це й дисциплінує. Фіксація – це добре, бо захищає усіх учасників процесу. Хоча в деяких випадках звукозапису недостатньо, інколи доцільною є й відеофіксація».

Суддя міськрайонного суду, Київська область

Суди сприймають думку дитини частіше через зміст висновків органів опіки та піклування, рідше – безпосередньо під час засідань. Під час судових засідань думка дитини фіксується у визначеному законодавством порядку технічними засобами (аудіозапис).

Не дивно, що наскрізною ниткою в багатьох інтерв'ю проходило питання необхідності визначення на нормативному рівні процедур опитування дітей, з'ясування їхньої думки та загалом роботи з ними. На важливості таких змін наголосили представники всіх категорій респондентів.

Під час моніторингу судових засідань у всіх випадках, коли дитина була запрошена до зали судового засідання, поведінка головуючого була дружньою до дитини. Інші учасники справи або демонстрували дружнє ставлення до дитини, або вели себе нейтрально.

Лише в одній справі, учасником якої була дитина, було ухвалене кінцеве рішення. Воно додатково не роз'яснювалося дитині, але за враженням спостерігача, було їй зрозуміле. Суд або будь-яка інша особа не надавала дитині консультацій щодо наступних кроків після прийняття рішення.

За результатами моніторингу засідань органів опіки та піклування у 75% справ, у яких дитина була присутньою на засіданні, поведінка головуючого була дружньою до дитини. Це виражалося у лагідному і спокійному тоні, посмішках до дитини. У 25% справ спостерігач не помітив особливого ставлення до дитини.

«Тон розмови головуючої був спокійним, лагідним, питання вона ставила відповідно до віку дитини, запитала по суті, чи погоджується про опіку з боку сестри, чи буде її слухатись та куди планує вступати після закінчення школи. Іграшки чи книжки не використовувалися, тому що дитина була достатньо дорослою».

З анкети спостерігача

В одному з випадків орган змінив порядок денний, у зв'язку з тим, що на засідання з'явилася дитина (питання розглянуте позачергово).

6.4.5. УРАХУВАННЯ ДУМКИ ДИТИНИ

Під час прийняття рішення у справі, що стосується інтересів дитини, суд має приділяти особливу увагу випадкам, коли остаточне судове рішення не збігається з висловленою дитиною позицією. Відповідно до Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини, перед прийняттям рішення дитині мають пояснити, що право бути вислуханим і право на врахування її думки, не обов'язково визначають те, яким буде судове рішення.

Суд також має гарно обґрунтувати та пояснити рішення, які впливають на життя дитини, такою мовою, яку вона здатна зрозуміти, зокрема, ті рішення, які прийняті всупереч думці або поглядам дитини.

Відповідно до ст. 1 Закону «Про охорону дитинства» забезпечення найкращих інтересів дитини вимагає врахування думки дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

Під час інтерв'ю половина респондентів (більшість з них – судді) наголосили на тому, що думка дитини важлива, вона враховується, але не має вирішального значення. Респонденти зазначали, що думка дитини важлива передусім у таких категоріях справ як: визначення місця проживання дитини, позбавлення батьківських прав, спори щодо участі одного з батьків у вихованні дитини та визначення способів такої участі, усунення перешкод у реалізації цього права, зміна імені дитини.

Інші респонденти повідомили, що думка дитини має вирішальне значення і залежить від її віку чи рівня розвитку, або ж від певних категорій справ (позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини, у спорах щодо особистих немайнових прав); або має вирішальне значення з 14 років у справах про позбавлення батьківських прав та щодо визначення місця проживання дитини.

«Думка дитини вирішального значення не має. Так вказано як в законі, так і виходячи з реалізації Конвенції про права дитини. Виходячи з практики ЄСПЛ думка дитини теж не має вирішального значення. Це має бути обґрунтовано і мотивовано, що дитині суддя має дати можливість висловитись, а вже виходячи з обставин справи, врахувати думку дитини.

У мене були справи, в яких я заслуховував дитину, і вказував, що думка дитини не є вирішальною. Це була справа про позбавлення батьківських прав, і дитину я заслуховував. Дитина казала, що хоче, щоб позбавили батьківських прав. Але я описував, відмовляючи у позбавленні батька батьківських прав, що думка дитини не є вирішальною, виходячи з тих обставин справи».

Голова районного суду, Чернігівська область

6.5. МОЖЛИВІСТЬ ОРГАНУ САМОСТІЙНО ВЖИВАТИ ЗАХОДИ

6.5.1. АКТИВНІСТЬ СУДУ (ОРГАНУ)

Однією з процесуальних гарантій здійснення правосуддя, дружнього до дитини є можливість суду самостійно вживати заходів для захисту дитини. Наведена гарантія повинна застосовуватися також і в межах цивільного процесу, незважаючи на його диспозитивний характер.

Так, згідно зі статтею 8 Європейської конвенції про здійснення прав дітей під час розгляду справ, що стосуються дитини, **судовий орган має повноваження самостійно вживати заходів у встановлених внутрішнім законодавством випадках, коли благополуччю дитини загрожує серйозна небезпека.**

Національне законодавство надає судам можливість самостійно (з власної ініціативи) вживати заходів для захисту дитини. Так, суд має право самостійно збирати докази у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб (стаття 13 Цивільного процесуального кодексу).

З проведених інтерв'ю очевидно, що **суди й органи опіки та піклування однаково часто проявляють активність у справах дітей**, зокрема самостійно збирають докази, надають докладні роз'яснення, з'ясовують інтереси дитини тощо. Проте дехто з респондентів повідомив, що жоден орган не проявляє особливої активності.

Респонденти вказували на те, що суд відповідно до цивільного процесуального закону не може, наприклад, збирати докази у справах позовного провадження, проте у цих справах судді можуть звертати увагу сторін на необхідність представити ті чи ті докази.

«Відповідно до Цивільного процесуального кодексу суд не може збирати докази, але розумію, що неможливо грати пасивну роль, а тому суд говорить сторонам про необхідність надання тих чи інших доказів, пояснень тощо».

Суддя районного суду, Луганська область

«Щодо позовного провадження, то суд не має права збирати докази. А в справах окремого провадження таке можливо. Ці норми необхідні тоді, якщо попередньо ті особи, які супроводжували справу, щось не доробили. Але органи опіки та піклування, які готують документи, досить ретельно і відповідально їх готують. Випадків, щоб було необхідно додатково щось збирати, не було».

Суддя районного суду, Закарпатська область

Схоже, респонденти не звернули увагу на наведене вище положення статті 13 Цивільного процесуального кодексу.

Серед дій органів опіки та піклування, у яких проявлялася активність у справах дітей, респонденти зазначали:

- підготовку усіх необхідних документів для судового розгляду та для розгляду справи органом опіки та піклування, службою у справах дітей.
- звернення із запитами, наприклад, до органів місцевого самоврядування – з проханням надати характеристики на батьків дітей, до навчального закладу – з проханням надати характеристику на дитину із зазначенням участі обох батьків у вихованні та навчанні дитини тощо;
- відвідування усіх судових засідань, «навіть формальних»;
- обстеження житлових умов, здійснення запитів до шкіл, лікарень;
- збір інформації про сім'ю, оточення дитини;
- звернення до різних органів задля отримання свідоцтв про народження, висновків тощо;
- підготовку позовних заяв для захисту інтересів дітей.

У більшості випадків суди проявляють підвищену ініціативність у випадку розгляду справи, пов'язаної з дитиною. Водночас іноді судді не проявляють додаткову ініціативу тоді, коли це слід було б зробити. Моніторинг судових засідань показав, що у 64 % випадків суд проявляв підвищену ініціативність у зв'язку з розглядом справ, що стосуються інтересів дитини (до уваги бралися також справи, у яких діти не були присутні). Як правило, це проявлялося у збиранні доказів, з'ясуванні позицій сторін та найкращих інтересів дитини.

«Професіоналізм суду полягав у тому, що він (не володіючи угорською мовою та будучи обмеженим в отриманні інформації від позивачки) дослідив справжню суть позовних вимог, при чому відповідач на початку суду повністю заперечував позов в цілому, а в кінці погодився з судом на його визнання».

З анкети спостерігача

У 40 % справ суд сприяв сторонам у збиранні доказів, а в 60 % справ – ні. Водночас, на думку спостерігачів, у трьох справах, коли суд не сприяв у збиранні доказів, це було зробити необхідно, виходячи з пріоритету найкращих інтересів дитини.

Органи опіки та піклування частіше, ніж суди, проявляють активність під час розгляду справи, пов'язаною з дитиною. Моніторинг показав, що в переважній більшості випадків (95%) орган проявляв підвищену ініціативність у зв'язку із розглядом справи, що стосується інтересів дитини. Це виражалося у з'ясуванні інтересів дитини, збиранні доказів, зусиллях щодо примирення сторін.

6.5.2. ПРИМИРЕННЯ

Згідно зі статтею 7 Конвенції про контакт з дітьми, під час вирішення усіх спорів щодо контакту з дитиною, судові органи повинні вживати усіх можливих заходів для заохочення батьків та інших осіб, що мають сімейні зв'язки з дитиною, до досягнення мирових угод стосовно контакту, зокрема шляхом використання сімейного посередництва та інших процедур для вирішення спорів.

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини, заохочують застосування процедур альтернативних судовим, таких як примирення, альтернативне вирішення спорів, якщо це здійснюється задля якнайкращого забезпечення інтересів дитини.

Національне законодавство уповноважує суди вживати заходи до примирення сторін як загальне правило, безвідносно до пов'язаності справи із інтересами дитини (див. зокрема главу 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу, главу 4 розділу II Кодексу адміністративного судочинства). Подібні правила відсутні стосовно органів опіки та піклування.

Як органи опіки та піклування, так і суди вчиняють певні дії для примирення сторін, – про це зі свого досвіду стверджували три четверти респондентів під час інтерв'ю.

Респонденти називали такі категорії справ, де мали досвід примирення сторін або це є доцільним: визначення місця проживання дитини, спори щодо участі одного з батьків у вихованні дитини та визначення способів такої участі, надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України, стягнення аліментів, позбавлення батьківських прав.

Усі категорії респондентів зазначили, що для покращення ситуації захисту прав дітей необхідно належним чином запровадити інститут медіації. І деякі кроки для цього уже зроблені, але годі очікувати, що всі сторони конфлікту завжди готові до цієї процедури.

«Протягом останніх років 2-3 стала дуже популярною послуга медіації. Мінсоцполітики зараз затвердило державний стандарт надання послуги медіації. Багато адвокатів, юристів вже скористалися можливістю пройти відповідне навчання. І працівники міського центру дитини також долучилися до цього. Вони як волонтерський проект вже декілька років проводять медіацію, що показує себе як дуже ефективний метод вирішення спорів. На жаль, не всі батьки доводять це до логічного завершення: укладення мирової угоди або ж іншого варіанту вирішення спору, проте це дає свої позитивні результати.

Органи опіки та піклування, якщо бачать наявність конфлікту, рекомендують звернутися до медіаторів. Звичайно, вони не можуть сторони зобов'язати. Не всі батьки погоджуються або один з представників пари не погоджується».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

«Суд має право вживати заходи щодо примирення сторін лише у випадку, якщо вони самі цього бажають. На жаль, коли справа потрапляє до суду, сторони навіть чути не бажають про примирення. Ніхто нікому не бажає поступатися. Найчастіше з вуст людей чуєш фразу: "Ніякого примирення не буде. Хай буде так, як вирішить суд".

Проте, якщо справа стосується позбавлення особи батьківських прав, у випадку, якщо доведена вина відповідача в ухиленні від виконання своїх батьківських обов'язків, суд, як виняток, може надати особі шанс виправитися шляхом попередження про необхідність зміни ставлення матері, батька до виховання своєї дитини. І це виявляється дієвим методом. Принаймні в моїй практиці не було ще жодного випадку, щоб після попередження відповідача про необхідність зміни свого ставлення до дитини справа про позбавлення батьківських прав повторно надходила до суду».

Суддя районного суду, Сумська область

Під час інтерв'ю респонденти також пояснювали, що з їхнього досвіду дії для примирення сторін частіше вживали органи опіки та піклування, рідше – суди. При цьому респонденти зазначали, що на другому етапі шанси на примирення вже є меншими.

«У примиренні складно сказати, хто має вирішальну роль. Спілкуємося з батьками, домовляємося під час засідань комісії [з питань захисту прав дитини], проте часто і до комісії не доходить. У судових справах дуже рідко. Я таких справ і не пам'ятаю. У досудових процедурах витрачаємо час, рекомендуємо батькам подумати, що буде краще для дитини, що дозволить не витрачати кошти, домовляємося. Але, як правило, все одно батьки звертаються до судових процедур».

Керівниця служби у справах дітей, Сумська область

«На стадії судового розгляду це має місце не дуже часто, оскільки, як правило, звернення до суду одного з батьків відбувається вже після розгляду справи органом опіки та піклування, а тому батьки налаштовані дуже рішуче стосовно своїх позицій у справі. Тим більше, що прямої норми для надання часу на примирення судом Цивільний процесуальний кодекс не містить. Лише за клопотанням сторін про можливе примирення та укладення мирової суд оголошує перерву у розгляді, чи за згодою сторін суд може провести урегулювання спору за участю судді у формі спільної чи закритої наради. Участь медіатора на стадії судового розгляду законом не передбачена.

У практиці мого суду була одна справа про позбавлення батьківських прав, у якій сторони погодилися на урегулювання спору за участю судді у формі відкритої наради, за результатами якої позивач відмовився від своїх вимог і забрав заяву».

Суддя районного суду, м. Київ

«Якщо є можливість примирити сторони, то це краще зробити до того, як справа потрапить до суду. Якщо вже справа розглядається в суді, то примирення судом на моїй практиці адвоката не відбувалося. Але судді не пропускають і не ігнорують цей момент, вони пропонують сторонам примиритися. На підготовчому засіданні суддя з'ясовує, чи можливо вирішити справу мирним шляхом, якщо суддя отримує негативну відповідь, то він йде далі по процесу».

Адвокат, м. Київ

У межах судового процесу дії для примирення сторін можуть вживатися як до початку судового розгляду справи по суті, так і під час. Наприкінці 2017 року впроваджено новелу щодо врегулювання спору за участі судді, – цьому в Цивільному процесуальному кодексі відведено окрему главу. Але судді-респонденти досить критично налаштовані до застосування цієї процедури і не вважають її ефективною.

У Сімейному кодексі України (ст. 111) зазначено, що суд вживає заходи щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства.

«Якщо спір стосується дітей, до суду сторони приходять, як правило, вже після проходження процедур у службі у справах дітей. Це вже другий етап. А на першому етапі орган опіки вирішує, з ким дитина має проживати або як здійснюється участь у вихованні дитини батьками. Як правило, ці рішення не виконуються, адже це не рішення суду і виконавча служба як контролюючий орган у цьому випадку відсутній.

Процедура примирення за новим законодавством може бути застосована в будь-якій справі за участі судді, але у такому вигляді, як вона існує, вона не є ефективною. Адже час на примирення обмежений у місячний строк. 99% сторін за місяць не примиряться, якщо вони до цього такий тривалий час не мирилися, як би їм суддя не допомагав.

А суддя має ще й інші справи розглядати, а не лише мирити одну пару. Через це процедуру, що передбачена поточним Цивільним процесуальним кодексом, я ніколи не використовую. Проте використовую певні технології примирення: розмови, бесіди під час розгляду будь-якої справи. У кожній справі можна старатися помирити сторони».

Суддя районного суду, м. Луцьк

«Я скептично ставлюся до врегулювання спору за участі судді. Хоча у практиці було декілька випадків, коли вдалося досягти примирення батьків дитини. Справа про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною, визначення способів участі. У підготовчому провадженні було застосовано процедуру врегулювання спору за участі судді. Суд намагався з'ясувати той камінь спотикання, що спричинив спір. У цій ситуації вдалося встановити такий графік, який задовольняв обидві сторони та забезпечував би дитину повноцінним спілкуванням з обома з батьків. Але такі ситуації – винятки.

Була ситуація, коли батько заявляв про застосування медіації. Відклали засідання. Сподівався, що спір буде врегульовано. Але не вдалося сторонам досягти згоди».

Суддя міськрайонного суду, Київська область

Щодо суб'єкта проведення медіації для можливого досягнення примирення між сторонами найчастіше респонденти вказували, що варто залучати зовнішнього медіатора, рідше – суддю, а майже стільки ж – представника органу опіки та піклування.

«Орган опіки та піклування не вживає заходів до примирення сторін. Перед розглядом певного питання працівники служби у справах дітей проводять бесіди з обома батьками та роз'яснюють їм їхні права та обов'язки, а також права дитини. Зазвичай результатів це не дає. У таких випадках є доцільним залучення медіатора. Орган опіки та піклування не може виконувати роль медіатора».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, Київська область

Суди зрідка вживають заходи до примирення сторін, хоча є випадки, коли вжиття таких заходів сприяло примиренню. Під час моніторингу судових засідань виявлено, що у 77% випадків суд не вживав заходи до примирення сторін. У 16% випадків суд вживав активні заходи до примирення (у деяких випадках це призвело до примирення), а в 7% випадків суд лише роз'яснив таку можливість відповідно до закону.

«Суд вживав активні заходи щодо врегулювання спору і досяг результату щодо примирення і закінчення спору».

**З анкети спостерігача
у справі про визначення місця проживання дитини**

6.5.3. ПРИЗНАЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКА ДИТИНИ

Відповідно до статті 9 Європейської конвенції про здійснення прав дітей у випадках, коли згідно з внутрішнім законодавством суб'єкти батьківської відповідальності позбавлені можливості представляти дитину в результаті виникнення конфлікту інтересів між ними та дитиною, судовий орган має повноваження призначити спеціального представника дитини в таких справах.

Відповідно до статей 13, 63 Цивільного процесуального кодексу суд може замінити законного представника за власною ініціативою (якщо його дії суперечать інтересам дитини). Також правила статті 63 цього Кодексу уповноважують суд призначати опіку чи піклування дитині, позбавленій батьківського піклування, та залучати законного представника.

Стаття 56 Кодексу адміністративного судочинства містить положення, що у разі відсутності представника у сторони чи третьої особи, яка не має адміністративної процесуальної дієздатності, а також у разі, якщо законний представник цих осіб не має права вести справу в суді з підстав, встановлених законом, суд зупиняє провадження у справі та ініціює перед органами опіки та піклування чи іншими органами, визначеними законом, питання про призначення чи заміну законного представника.

Якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, суд може залучити до участі у справі орган опіки та піклування.

Під час інтерв'ю дві третини респондентів навели приклади ситуацій, коли поведінка представника дитини суперечила найкращим інтересам дитини.

Респонденти описували ситуації поведінки законних представників дітей як під час процедур в органі опіки та піклування, так і в суді.

Найчастіше згадувалися суперечки між батьками (родичами), через які сторони передусім відстоювали свої інтереси, а не дитини, іноді навіть зловживаючи процесуальними правами.

Також повідомлялося про неналежну поведінку працівників органів опіки та піклування.

«Представники органів опіки та піклування у більшості випадків не з'являються у судові засідання. Усі випадки призначення експертиз (наприклад, психологічних) лягають на плечі адвоката; органи опіки та піклування детально не досліджують ситуації; не взаємодіють зі школами, які не бажають втрачати свій рейтинг, не повідомляють про проблему дитини».

Адвокат, м. Київ

Декілька респондентів вказали на порушення стосовно дітей з боку батьків, що стали причиною необхідності вирішення проблеми у судовому порядку або ж за допомогою процедур органів опіки та піклування. Одна адвокатка описала випадки у її практиці медіатора «протидії» медіації з боку представників батьків дитини.

«Часто адвокати перешкоджають процедурі медіації, кажучи, що у цьому немає сенсу. Це точно суперечить інтересам дитини, адже питання не в тому хто правий, а в тому як буде виховуватися дитина, в якому середовищі буде знаходитися. А залишати ситуацію конфліктною – це уже не в інтересах дитини. Або представники, переконуючи в недоцільності медіації, аргументують, що закон на їхній стороні, а інтереси дитини не враховуються при цьому».

Адвокат, м. Київ

На жаль, з інтерв'ю невідомо, чи вдавався орган (суд) до призначення іншого представника з власної ініціативи, якщо інтереси чи дії законного чи договірною представника суперечили найкращим інтересам дитини.

Під час моніторингу судових засідань в одній зі справ постало питання про необхідність призначення дітям спеціального представника (справа про скасування усиновлення). У судовому засіданні з'ясувалося, що орган опіки та піклування не вжив достатніх заходів для надання дітям такої підтримки.

«У цій справі склалася ситуація, коли діти опинилися самі перед судовою системою, без належного захисту, а заходи щодо залучення представника своєчасно не вжиті. Незрозумілою є роль органу опіки та піклування у захисті їхніх прав та інтересів. На запитання суду про те, чи вживалися заходи щодо призначення дітям представника з системи безоплатної правової допомоги, представник органу опіки та піклування відповів, що оскільки діти не принесли необхідних документів, то – ні».

З анкети спостерігача

6.6. ОБОВ'ЯЗОК ДІЯТИ ШВИДКО

6.6.1. ПРІОРИТЕТНІСТЬ РОЗГЛЯДУ

Відповідно до статті 7 Європейської конвенції про здійснення прав дітей під час розгляду справ, що стосуються дитини, **суд повинен діяти швидко та уникати будь-яких невинуватених зволікань**, а швидке виконання прийнятих рішень повинно бути забезпечене відповідною процедурою. У термінових випадках судовий орган повинен мати повноваження ухвалювати рішення, які підлягають негайному виконанню.

На час проведення цього дослідження національне законодавство не передбачало скорочених строків розгляду справ, що стосуються прав та інтересів дитини. Закон також не дозволяв використовувати спрощену позовну процедуру у справах, що виникають із сімейних правовідносин, крім спорів щодо стягнення аліментів та поділ майна подружжя (стаття 274 Цивільного процесуального кодексу). Таким чином, розгляд справ, що стосується інтересів дитини, здійснюється за загальною процедурою.

Відповідно до статті 430 Цивільного процесуального кодексу негайне виконання судових рішень передбачене, зокрема, у справах щодо відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала, а також справах про стягнення аліментів – у межах суми платежу за один місяць. В інших випадках виконання судових рішень у справах, що стосуються інтересів дитини, здійснюється на загальних підставах.

Пріоритетність розгляду справ щодо інтересів дітей не є повсюдною практикою. Під час інтерв'ю отримано однакову кількість відповідей, у яких респонденти зазначили, що суди надають пріоритет у розгляді справам дітей, або ж навпаки – що ці справи розглядаються в загальному порядку. Серед тих, хто дав першу відповідь, більшість суддів, серед інших – більшість працівників органів опіки та піклування.

Пріоритетність розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, відображається у першочерговому призначенні судових засідань, призначенні засідань у зручний час для сторін у короткі проміжки часу, більшій оперативності розгляду.

Окремі судді-респонденти зазначали, що намагаються розглянути такі справи набагато швидше, ніж вимагає закон.

«Звичайно, пріоритетні справи – це стягнення аліментів. Призначаються справи швидко. До 10 днів стараємося розглянути, тому що це утримання дитини, так само і позбавлення батьківських прав, і відібрання дитини. Це дійсно нагальні такі справи».

Суддя районного суду, Хмельницька область

Половина респондентів, зокрема й одна суддя, зазначили, що немає жодних особливостей розгляду. Іноді через завантаженість суддів порушуються розумні строки розгляду й таких справ.

Справи за участі дитини часто не вирішуються у розумний строк. Під час моніторингу лише два судові засідання, на які прийшли діти, почалися вчасно. У двох справах затримка склала – 21-40 хв, в одній справі – 41-60 хв, ще в одній справі – понад годину.

Як правило, засідання, на яких були присутні діти, тривали в межах однієї години. Лише одне засідання протривало більше години (у ньому брала участь дитина 2003 р.н.).

Провадження у більшості справ, на засідання у яких прийшли діти, триває дуже довго. Так, одна зі справ розглядається майже три роки (розгляд не завершено), одна – понад півроку (розгляд триває), одна – 5 місяців (розгляд завершився).

«Ухвала про відкриття датована 19 грудня 2016 року, тобто справа досить довго розглядається. Суддя С. відомий в тому суді, що роками розглядає справи».

З анкети спостерігача

На думку спостерігачів, у більшості справ, на які прибули діти, виникала необхідність повторного відвідування засідання дитиною. При цьому в одному з випадків спостерігач був очевидцем, коли дитина, яка прийшла на одне засідання, потім прийшла на наступне засідання.

Так, за обставинами цієї справи дитина, залучена до розгляду справи як свідок (справа про позбавлення батьківських прав), першого разу прийшла на засідання, однак не була заслухана.

«Дитина не була запрошена до зали судових засідань, оскільки з показань свідка з'ясувалися нові обставини (мати брала участь у вихованні і доглядала за дитиною)... Суд прийняв рішення про обов'язковий виклик відповідачки (мати), і відклав допит дитини, щоб пізніше не постало питання про повторний допит дитини у присутності матері».

З анкети спостерігача

6.6.2. ДОСТАТНІСТЬ КАДРОВИХ РЕСУРСІВ

Брак та висока плинність кадрів негативно позначається на оперативності розгляду справ як в органах опіки та піклування, так і в судах. Переважна більшість респондентів під час інтерв'ю звертали увагу на велике навантаження і кадровий голод, а також на плинність кадрів.

«Так, ці проблеми дуже актуальні, при цьому велика відповідальність і величезна кількість скарг... На одного працівника в день випадає до 15 судових засідань, ще й на один і той самий час, але є ще й робота на місці, відвідування родин. А якщо є брак кадрів, коли є багато вільних вакансій, то покладаються ще й додаткові обов'язки. Якщо говорити про середній час перебування на посаді, то у службі у справах дітей він трошки довший, оскільки вони є держслужбовцями, мають гарну відпустку. Ті, хто не витримує, ті йдуть протягом першого року, а ті, хто витримують, вже намагаються "тягнути" цю роботу. Але є випадки, коли звільняються після 10 років роботи, бо немає ні сил, ні надії, нічого вже немає. Суди занадто перевантажені, брак суддів... Тому

закріплена норма про розгляд справи про відібрання дитини протягом місяця не працює, позбавлення батьківських прав протягом півроку – не працює. Справи розглядаються роками. А у внутрішньосімейних спорах, де немає строків, то справи розглядаються роками, вже діти до того часу виростають. Також затягуються справи про усиновлення, хоч і спрощене судове провадження».

Представниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

Масове звільнення суддів після запровадження процедури оцінювання відповідності їх займаним посадам, а також повільний процес заповнення суддівських вакансій призвели до браку суддів у багатьох судах.

«У нас є кадровий голод в судах. Для прикладу, у нас два роки не працював Новоушицький районний суд Хмельницької області, бо не було призначених суддів. А є категорія справ, наприклад, позбавлення батьківських прав, що можуть слухатися винятково за місцем проживання відповідача, і справи лежали там роками, бо не могли слухатися».

Адвокат, м. Хмельницький

6.7. ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ В НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСАХ ДИТИНИ

У міжнародному праві є широкий консенсус, що правосуддя, дружнє до дитини, повинно здійснюватися з урахуванням якнайкращого забезпечення інтересів дитини. Уперше цей принцип згадується у Декларації ООН про права дитини 1959 року. Відповідно до преамбули декларації «людство зобов'язане дати дитині все найкраще, що воно має». Обов'язок забезпечувати найкращі інтереси дитини існує як у її родичів (насамперед батьків), так і у будь-яких державних органів, у тому числі судів.

Зокрема, відповідно до принципу 2 Декларації при ухваленні законів, що стосуються забезпечення сприятливих умов та можливостей для її розвитку основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини.

Надалі принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини знайшов своє відображення в багатьох міжнародних документах та судовій практиці міжнародних інституцій. Зокрема, відповідно до статті 3 Конвенції з прав дитини «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини».

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «X v. Latvia» зазначено: «існує широкий консенсус – у тому числі в міжнародному праві – на підтримку ідеї про те, що в усіх рішеннях, що стосуються дітей, їхні найкращі інтереси повинні стояти понад усе».

Таким чином, принцип якнайкращого забезпечення інтересів є керівним принципом, дотримуватися якого повинні суди під час здійснення правосуддя, що стосується інтересів дітей.

Поняття «найкраще забезпечення інтересів дитини» використовується у національному законодавстві. Закон «Про охорону дитинства» (ст. 1) визначає забезпечення найкращих інтересів дитини як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

Інтерв'ю і моніторинг засідань не виявили жодних особливостей у застосуванні цього принципу, крім того, що суди (органи опіки та піклування), проявляючи активність під час вирішення справ, спрямовують свою діяльність на з'ясування найкращих інтересів дитини, аби належним чином їх захистити. Щоб зрозуміти, як цей принцип застосовується на практиці потрібно здійснювати аналіз судових рішень та узагальнювати судову практику.

Під час аналізу 50 судових рішень у справах дітей виявлено, що поняття «найкращі інтереси дитини» (іноді «найвищі інтереси дитини», «пріоритет інтересів дитини») суди використовували у двох третинах справ, що стосувалися інтересів дитини. **У більшості випадків таке використання було лише формальним. Суди цитували положення українського законодавства, міжнародних конвенцій чи практики Європейського суду з прав людини, де згадувалося поняття «найкращі інтереси дитини», не розкриваючи у чому полягає його зміст у конкретній справі.**

Також виявлено випадки, коли суд навіть формально не згадував про принцип «найкращого забезпечення інтересів дитини», хоча цей принцип мав би бути визначальним для вирішення справи.

Приклад. В одній зі справ батько дитини оскаржував рішення суду першої інстанції про надання дозволу на тимчасовий виїзд за кордон до Туреччини та Єгипту на період літніх канікул. Апеляційна скарга мотивована зокрема тим, що визначення судом першої інстанції тривалості перебування дитини за кордоном з 25 травня по 25 вересня 2018 року значно звужує його права як батька на спілкування з дитиною, адже за вказаний період дитина без відома батька може неодноразово вивозитися за кордон. У результаті Апеляційний суд Харківської області задовольнив апеляційну скаргу та скасував рішення суду першої інстанції про надання тимчасового дозволу дитині на виїзд за кордон, мотивуючи це рішення тим, що необмежений виїзд дитини за кордон не передбачений законом.

Здається, що у цій справі суд надав перевагу інтересам батька дитини над інтересами самої дитини, знехтувавши принципом якнайкращого забезпечення інтересів дитини. Адже навіть якщо суд вважав, що надання дозволу на період у 4 місяці є занадто тривалим і таким, що непропорційно обмежує права батька (хоча незрозуміло чому суд вважав, що період у 4 місяці є необмеженим), суд міг скоротити цей період за власною ініціативою. Натомість у судовому рішенні не наведено жодного вмотивування необхідності не надавати дозвіл дитині на тимчасовий виїзд за кордон узагалі.

Див. постанову Апеляційного суду Харківської області від 4 червня 2018 року № 74503141

Лише у деяких випадках суди пов'язували принцип «найкращого забезпечення інтересів дитини» з обставинами конкретної справи.

Приклад 1. Суд відмовив матері дитини у зміні прізвища малолітньої дитини на прізвище теперішнього чоловіка матері дитини. Суд вирішив, що у цій справі мати дитини не надала достатніх доказів, що зміна прізвища відповідатиме інтересам дитини, оскільки твердження позивача про можливість виникнення в подальшому будь-яких непорозумінь чи труднощів, є нічим іншим як припущенням. Крім того, суд врахував також ту обставину, що позивач перебувала у новому шлюбі нетривалий час на момент розгляду справи судом.

Див. рішення Роменського міського суду Сумської області від 14 лютого 2018 року № 72311764

Приклад 2. Суд, керуючись принципом забезпечення найкращих інтересів дитини, відмовив у задоволенні позову про повернення дитини в Італійську Республіку. Відмовляючи у задоволенні позову, суд виходив з того, що дитина адаптувалася в Україні, спілкується українською мовою, має друзів, відвідує дитячий садок, що підтверджується довідкою дошкільного навчального закладу, та характеристикою цього ж закладу, при цьому повернення до Італійської Республіки спричинить важку психологічну травму для дитини, в результаті чого їй може бути заподіяно непоправної психічної шкоди. Таким чином, на думку суду, повернення дитини в Італію не відповідатиме її інтересам.

Див. постанову Апеляційного суду Вінницької області від 15 червня 2018 року № 74808093

7. ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

7.1. НОВІ КАТЕГОРІЇ СПРАВ

З 2014 року в Україні триває збройний конфлікт. Події цього конфлікту мають безпосередній вплив на питання, які стосуються інтересів дітей.

Під час інтерв'ю більшість респондентів вказали, що вони або їхні колеги стикаються на практиці з новими категоріями справ або окремими аспектами, що з'явилися в умовах конфлікту. Вони зауважили появу нових категорій справ, а також складнощі у зв'язку зі зміною підсудності, повідомленням сторони, яка перебуває на території, яку не контролює уряд України, невизнанням документів, що видані на такій території, невизначеністю законодавства з багатьох питань, що почали виникати.

Під час інтерв'ю респонденти повідомляли, що в умовах конфлікту з'явилися такі категорії справ, що стосуються інтересів дитини:

- надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів;
- надання статусу внутрішньо переміщеної особи;
- надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини в окремі райони Донецької і Луганської областей (далі – ОРДЛО) або на територію Автономної Республіки Крим.

«Мати, уродженка Хмельницької області, проживає з сім'єю в Ялті в окупованому Криму. Вирішила відвідати з малолітньою дитиною своїх родичів на Хмельниччині. До контрольно-пропускного пункту матір з дитиною провів її чоловік і повернувся до Ялти. Коли ж поверталися, чоловік мав зустріти їх на кордоні, але не зустрів. Мати не могла з дитиною виїхати в Крим, де вони проживають. Доводилося виходити і на Міністерство соціальної політики і на державну прикордонну службу, але єдиний шлях вирішення – в судовому порядку отримувати дозвіл на тимчасовий виїзд дитини без згоди батька».

Керівниця служби у справах дітей, Хмельницька область

«Була справа щодо визначення статусу переселенців. Жінка з двома дітьми залишила місце проживання і переїхала жити до Кам'янця-Подільського. Оскільки в Донецькій області їй було відмовлено у визначенні статусу, саме внаслідок агресії, то вона зверталася до суду і ми встановлювали цей факт».

Суддя, Хмельницька область

Деякі інші категорії справ не є новими, проте мають особливості, оскільки безпосередньо пов'язані із конфліктом, наприклад:

- встановлення факту народження дитини в ОРДЛО або на території Автономної Республіки Крим з метою отримання свідоцтва про народження дитини;
- позбавлення батьківських прав одного з батьків, який/яка проживає в ОРДЛО або на території Автономної Республіки Крим, за позовом матері або батька, які проживають на підконтрольній території України;
- стягнення аліментів з осіб, які перебувають в ОРДЛО або на території Автономної Республіки Крим;
- влаштування дітей до дитячого будинку сімейного типу, які виїхали з ОРДЛО або Автономної Республіки Крим.

«За допомогою Служби були влаштовані діти до дитячого будинку сімейного типу, які виїхали із Автономної Республіки Крим до Закарпатської області з батьками - вихователями. Вирішення справи було обтяжене тим, що влаштування дітей до будинку сімейного типу ще в Криму відбулося із порушенням законодавства. Тому необхідно було встановити контакт із матір'ю дітей, з якою був втрачений зв'язок».

Керівниця служби у справах дітей, Закарпатська область

Також набувають поширення справи, що стосуються переселення, забезпечення належних умов проживання дітей, зокрема дітей, які залишилися без батьківського піклування. Проте переважно, за словами респондента, це є справами адміністративної юрисдикції, оскільки вони стосуються захисту прав дітей зі сторони органів державної влади, що зобов'язані забезпечити права осіб в умовах збройного конфлікту.

Під час моніторингу спостерігачі відвідали шість справ, що пов'язані зі збройним конфліктом, – по три в судах (позбавлення батьківських прав) та органах опіки та піклування (надання статусу дитині, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів; визначення місця проживання дитини; надання дозволу на отримання грошової компенсації за земельну ділянку, одержану особою як членом сім'ї загиблого учасника антитерористичної операції).

У трьох з цих справ була присутня дитина (дві справи в суді, одна – в органі опіки та піклування). У суді була запрошена психолог, а в одній справі – також представник обласного центру соціально-психологічної реабілітації дітей.

7.2. ОКРЕМІ ТРУДНОЦІ

Серед проблем розгляду справ, зумовлених збройним конфліктом, респонденти назвали:

- *труднощі в отриманні та визнанні документів з невідконтрольних територій України, якщо це стосується інтересів дітей (неможливо отримати документи від органів, які припинили свою діяльність, долучити до матеріалів справи документи, які видані «органами влади» з невідконтрольних територій, що надають сторони);*
- *проблема виклику людини, яка проживає на неконтрольованій території, внаслідок зупинення поштового зв'язку;*
- *неможливість органів опіки та піклування належно реагувати на скарги та звернення, що надходять з неконтрольованої території.*

Нижче декілька прикладів, які навели респонденти.

«Почастішали випадки позбавлення батьківських прав особами зі статусом внутрішньо перемішених осіб, які переїхали у Львів, та позбавляють батьківських прав батьків, які проживають на невідконтрольних територіях. У цих випадках є проблеми з надсиланням повістки на ці території та викликом осіб».

Адвокат, м. Львів

«Змінилася підсудність справ судам, у зв'язку з чим доводиться брати участь у справах з міста Антрацит, що створює труднощі з отриманням документів, аналізом ситуації, спілкуванням зі сторонами та дитиною».

Керівниця служби у справах дітей, Луганська область

«Якщо одна зі сторін залишилася на непідконтрольній території, отримати судові рішення щодо аліментів тощо дуже важко. Не до кінця прописаний порядок щодо підсудності. Є проблеми повідомлення іншої сторони на непідконтрольній території...»

Дуже важко або неможливо отримати документи з тієї сторони. Легше було отримати документи з Російської Федерації через судові доручення. З Криму та так званих "ЛНР" і "ДНР" – неможливо».

Адвокат, Закарпатська область

«Був випадок, коли звернулися з Криму про захист прав дитини, яка там проживає з бабусею без встановлення опіки, а батьки загинули. Працівники служби у справах дітей, звичайно, поїхати туди не можуть, не можуть звернутися до органів опіки та піклування Криму, які не підпорядковані Україні. Хоч звернення було не підписано ніким, надійшло з електронної пошти, але воно було і треба було реагувати. Тож служба звернулася до представництва Президента в Криму. Це звернення було рік тому. Допомоги служба не отримала. Реагувати на ситуації, що виникають на тимчасово окупованій території, неможливо».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

ВИСНОВКИ

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОРГАНІВ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ

- ☑ Рівень підготовки практичних фахівців (суддів, працівників органів опіки та піклування, адвокатів) часто є недостатнім для належного розгляду справ дітей. Респонденти краще оцінили рівень підготовленості суддів, ніж представників органів опіки та піклування.
- ☑ Серед причин недостатньої підготовленості називалися: недостатні знання і досвід у справах дітей – для суддів (бо зазвичай відсутня спеціалізація); відсутність юридичної освіти у працівників органів опіки та піклування або незначний досвід.
- ☑ Спеціалізація суддів у справах дітей відсутня, за винятком кримінальної юрисдикції. У судах запроваджена спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, оскільки це є вимогою закону, проте більш широка спеціалізація з розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, відсутня.
- ☑ Серед практичних фахівців є високим запит на навчання щодо правосуддя, дружнього до дитини.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПРАКТИКА

- ☑ Серед фахівців-практиків немає єдності щодо того, наскільки українське законодавство відповідає міжнародним стандартам щодо правосуддя, дружнього до дитини. Однак при цьому майже всі вказують на недотримання цих стандартів на практиці.
- ☑ Вирішуючи справи дітей, суди досить часто посилаються на норми міжнародного права. Водночас суди часто застосовують норми міжнародного права та практику Європейського суду з прав людини лише формально, не пов'язуючи їх з конкретними обставинами справи. Більше того, в окремих випадках норми міжнародних договорів, які цитував суд, прямо суперечили здійсненим судом діям. Також суди не завжди коректно застосовують (використовують) практику Європейського суду з прав людини.
- ☑ Законодавство в частині охорони і захисту прав дітей хаотичне і несистематизоване.

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ РОЗГЛЯД

- ☑ Порівняно з органами опіки та піклування суди показали кращі результати щодо дотримання:
 - загальних правил та прав учасників;
 - засад публічності;
 - принципів рівності, зокрема гендерної, та недискримінації.
- ☑ Також суди продемонстрували кращі показники культури спілкування.
- ☑ Водночас органи опіки та піклування виявилися кращими в дотриманні розумних строків розгляду.
- ☑ Найчастіше порушення принципу публічності в суді проявлялося в розгляді справи у непристосованих приміщеннях (кабінетах), складнощах при спробі спостерігача потрапити у судові засідання, які створювали працівники суду. Процес розгляду справ в органах опіки та піклування, як правило, відбувається у закритому режимі та не анонсується публічно.
- ☑ В українському законодавстві загалом дотримані принципи рівності, зокрема гендерної, та недискримінації, але є проблеми у практичній реалізації цих принципів. Наприклад, під час вирішення спорів щодо інтересів дитини досі надається пріоритет матері перед батьком.
- ☑ Верховний Суд дійшов висновку про рівне право батьків на участь у вихованні дитини, однак поки що суди не завжди враховують цей висновок у своїй практиці, надаючи перевагу матері у вихованні дитини.
- ☑ У переважній більшості випадків суд був безстороннім під час розгляду справ та дотримувався принципу рівності. Водночас часом суд допускав грубі порушення цих принципів (упереджене ставлення суду до жінки чи чоловіка тощо).
- ☑ Органи опіки та піклування частіше, ніж судді проявляли зовнішні ознаки упередженості до сторін у справі. Представники органу, що розглядав справу, нерідко допускали різні дискримінаційні висловлювання.
- ☑ Здебільшого під час судових засідань суд та інші учасники справи демонстрували належну культуру спілкування. Загалом рівень культури спілкування в органах опіки та піклування є помітно нижчим, ніж у судах. Найчастіше недоліки проявлялися в неувважному слуханні або відволіканні від процесу та тиску на учасників справи.
- ☑ Здебільшого в судових справах, що стосуються інтересів дитини, не дотримуються розумні строки. Більшість призначених судових засідань не відбувається, велика частина справ розглядаються понад півроку, а судові засідання часто починаються із значними затримками.
- ☑ Натомість органи опіки та піклування здебільшого забезпечують розгляд питань, що стосуються інтересів дитини, у розумний строк.

СТАНДАРТИ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ

- ☑ Сучасні приміщення судів і органів опіки та піклування здебільшого не пристосовані для перебування там дітей. Однак цьому питанню почали більше приділяти увагу.
- ☑ У порівнянні з судами приміщення органів опіки та піклування частіше адаптовані до розгляду справ, пов'язаних з дітьми.
- ☑ У переважній більшості справ, що стосуються інтересів дитини, суд розглядав їх без залучення дитини та заслуховування її думки. Присутність дитини на засіданнях у справах, які стосуються її інтересів, – швидше виняток, ніж правило.
- ☑ Відповідно до даних моніторингу, лише в третині випадків були дані про те, що думка дитини взагалі з'ясувалася органом опіки та піклування (точніше, його дорадчим органом, частіше в особі доповідача), суди зазвичай обмежувалися врахуванням думки дитини, якщо вона була відображена у висновку органу опіки та піклування чи спеціаліста (психолога, педагога).
- ☑ У випадках, коли дитина залучалася до судового процесу, суд дуже детально і неформально пояснював права і те, що відбувалося у засіданні, коли у справі були присутні діти.
- ☑ В органах опіки та піклування спостерігачі не зафіксували жодного випадку роз'яснення учасникам засідання процедури розгляду або їхніх прав на засіданні.
- ☑ Під час моніторингу судових засідань у всіх випадках, коли дитина була запрошена до зали судового засідання, поведінка головуєчого судді була приязною до дитини.
- ☑ У 3/4 справ, у яких дитина була присутньою на засіданні органу опіки та піклування, поведінка головуєчого була дружньою до дитини, в інших випадках – нейтральною.
- ☑ У більшості випадків суди проявляють підвищену ініціативність у випадку розгляду справи, пов'язаної з дитиною. Водночас були випадки, коли судді не проявляли додаткової ініціативи тоді, коли це слід було б зробити.
- ☑ Органи опіки та піклування частіше, ніж суди, проявляють активність під час розгляду справи, пов'язаної з дитиною.
- ☑ Суди, порівняно з органами опіки та піклування, зрідка вживають заходи до примирення сторін, хоча є випадки, коли вжиття таких заходів сприяло примиренню.
- ☑ Пріоритетність розгляду справ щодо інтересів дітей в судах є нечастою практикою.
- ☑ Суди часто посилаються на принцип «найкращі інтереси дитини», але здебільшого обмежуються згадкою замість правильного його застосування, пов'язуючи з обставинами справи.

ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

- ☑ В умовах конфлікту з'явилися нові категорії справ, що стосуються інтересів дитини:
 - надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів;
 - надання статусу внутрішньо переміщеної особи;
 - надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини в ОРДЛО або на територію Автономної Республіки Крим.

- ☑ Деякі інші категорії справ не є новими, проте мають особливості, оскільки безпосередньо пов'язані із конфліктом, наприклад:
 - встановлення факту народження дитини в ОРДЛО або на території Автономної Республіки Крим з метою отримання свідоцтва про народження дитини;
 - позбавлення батьківських прав одного з батьків, який/яка проживає в ОРДЛО або на території Автономної Республіки Крим, за позовом матері або батька, які проживають на підконтрольній території України;
 - стягнення аліментів з осіб, які перебувають в ОРДЛО або на території Автономної Республіки Крим;
 - влаштування дітей до дитячого будинку сімейного типу, які виїхали з ОРДЛО або Автономної Республіки Крим.

- ☑ Серед проблем розгляду справ, зумовлених збройним конфліктом, респонденти називали:
 - труднощі в отриманні та визнанні документів з непідконтрольних територій України, якщо це стосується інтересів дітей (неможливо отримати документи від органів, які припинили свою діяльність, долучити до матеріалів справи документи, які видані «органами влади» з непідконтрольних територій, що надають сторони);
 - проблема виклику людини, яка проживає на неконтрольованій території, внаслідок зупинення поштового зв'язку;
 - неможливість органів опіки та піклування належно реагувати на скарги та звернення, що надходять з неконтрольованої території.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ

- ☑ Кодифікувати законодавство про права дитини. Доцільно підготувати кодекс про права дитини або принаймні спеціальний закон про правосуддя, дружнє до дитини.
- ☑ Внести зміни до законодавства у таких напрямках:
 - визначити пріоритетом діяльності органу опіки та піклування і суду досягнення примирення сторін у справах, де таке примирення відповідає інтересам дитини;
 - врегулювати порядок реалізації обов'язку органів влади з'ясувати думку дитини, яка досягла відповідного віку та рівня зрілості, у всіх справах, що стосуються її інтересів;
 - деталізувати процедуру з'ясування думки дитини органом опіки та піклування та судом;
 - оптимізувати структуру органів опіки та піклування та спростити процедуру прийняття рішень;
 - передбачити обов'язкове фіксування засідань органів опіки та піклування (їхніх дорадчих органів) технічними засобами.

МІНІСТЕРСТВУ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

- ☑ Організувати регулярне підвищення кваліфікації працівників служб у справах дітей, членів комісій з питань захисту прав дитини та органів опіки та піклування.
- ☑ Розробити методичні рекомендації щодо проведення засідань комісій з питань захисту прав дитини.
- ☑ Унормувати процедуру заслуховування і врахування думки дитини під час засідань органу опіки та піклування (його дорадчих органів).

НАЦІОНАЛЬНІЙ ШКОЛІ СУДДІВ УКРАЇНИ,
НАЦІОНАЛЬНІЙ АСОЦІАЦІЇ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ,
МІНІСТЕРСТВУ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

- ☑ Розробити і впровадити навчальні програми про дружнє до дитини правосуддя, які б урахували специфіку діяльності судді, адвоката, представника органу опіки та піклування у справах, які стосуються інтересів дитини.

Серед актуальних тем для навчань, які називали респонденти: захист прав дитини; що таке правосуддя, дружнє до дитини; психологія дітей та дорослих, особливості комунікації між ними; особливості допиту дитини; особливості справ про повернення дитини з-за кордону; гендерна рівність та рівність прав дітей; медіація у справах, що стосуються інтересів дітей; практичні алгоритми вирішення ситуацій, пов'язаних із правами та інтересами дітей; управління конфліктами.

ДЕРЖАВНІЙ СУДОВІЙ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНИ

- ☑ Закріпити в типовому положенні про апарат суду обов'язок керівника апарату суду визначити в структурі апарату службову особу, відповідальну за роботу з дітьми, які відвідують суд, забезпечивши належну підготовку таких осіб.
- ☑ Ініціювати адаптацію приміщень судів до потреб відвідувачів з дітьми, а також дітей, забезпечити фінансування такої адаптації.
- ☑ Запровадити збір статистичних даних по категоріях справ, які зачіпають права та інтереси дитини.

МІНІСТЕРСТВУ РОЗВИТКУ ГРОМАД ТА ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

- ☑ Закріпити в державних будівельних нормах з проектування будівель судів вимоги про облаштування зони для відвідувачів з дітьми, включаючи дитячу зону, а також адаптованих до потреб участі дитини залів судових засідань.

СУДАМ

- ☑ Передбачити спеціалізацію зі здійснення судочинства у справах, що стосуються інтересів дитини (не обмежуючись лише кримінальними справами).
- ☑ Проявляти ініціативність у справах, що стосуються інтересів дитини. Зокрема, активно використовувати надану законом можливість самостійно збирати докази, коли це необхідно для захисту дітей.
- ☑ Вживати заходів для з'ясування думки дитини в усіх випадках, коли дитина досягла відповідного рівня зрілості, а повна і достовірна інформація про таку думку відсутня у матеріалах справи.
- ☑ Активніше використовувати надані законом можливості для примирення сторін, якщо таке примирення відповідає інтересам дитини.
- ☑ Уникати помилок у визначенні саме органів опіки та піклування, а не їхніх допоміжних органів учасниками судового процесу.
- ☑ Пов'язувати використання принципу «найкращого забезпечення інтересів дитини», норм міжнародного права та практики Європейського суду з прав людини з обставинами конкретної справи, що розглядається судом.
- ☑ Враховувати висновок Великої палати Верховного Суду про рівність прав батька і матері у вихованні дитини (постанова №77361954 від 17 жовтня 2018 року).
- ☑ Вживати усіх можливих заходів для розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, у якнайкоротші строки, зокрема надавати пріоритетність таким справам.

**ОРГАНам
ОПІКИ ТА
ПІКЛУВАННЯ**

- ☑ Дотримуватися вимог етики та культури спілкування під час розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, не допускати проявів тиску та упередженості до учасників процесу.
- ☑ Вживати заходів до примирення сторін, якщо таке примирення відповідає інтересам дитини.
- ☑ Вживати заходів для роз'яснення учасникам процесу (зокрема дітям) їхніх прав та процедури розгляду справи.
- ☑ Вживати заходів для з'ясування думки дитини в усіх випадках, коли дитина досягла рівня зрілості, достатнього для висловлення своєї думки.
- ☑ Фіксувати засідання органів опіки та піклування (їхніх дорадчих органів), а також процес з'ясування думки дитини технічними засобами. Надавати належну увагу думці дитини.

ДЛЯ НОТАТОК
